

Correction of Selected Passages from Nafthat al-Masdur: A Critical Review of Yazdgerdi's Edition

Yaser Dalvand^{1✉}, Majid Azizi Habil²

1. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran. E-mail: dalvand@hum.ikiu.ac.ir
2. Graduated Ph.D. in Persian language and literature from Lorestan University, Lorestan, Iran. E-mail: azizi.majid60@gmail.com

DOI: [10.22034/perlit.2025.68665.3839](https://doi.org/10.22034/perlit.2025.68665.3839)

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 20 September 2025

Received in revised form: 09
November 2025

Accepted: 12 December 2025

Published online: 27
December 2025

Keywords:

Nafthat al-Masdūr, critical
edition, textual variants,
Yazdgerdi, scribal errors.

ABSTRACT

Amir Hassan Yazdgerdi, relying on four relatively late manuscripts, produced the first critical edition of Nafthat al-Masdūr. However, a comparative analysis of these manuscripts with his edited text reveals several inaccuracies in the transcription of words and the recording of textual variants. This study, incorporating the Tehran University manuscript—unavailable to Yazdgerdi in its original form—and examining the influence of Mojtaba Minavi's conjectural emendations, classifies these errors into three categories: (1) readings without manuscript support, (2) inaccurate reporting of textual variants, and (3) omission of significant variants. The findings indicate that the correct forms of certain phrases differ from Yazdgerdi's readings, including: باس این پادشاه *bā's-e īn pādeshāh* → باس پادشاه *bā's-e pādeshāh*; سلطان آلیس *solṭān-e alaysa* → شیطان آلیس *shayṭān-e alays*; جان و جهان *jān o jahān* → جان جهان *jān-e jahān*; لا یحصد *lā yaḥṣod* → لم یحصد *lam yaḥṣod*; and پای برجای *pāy-barjāy* → پابرجا *pābargā*. This article critically evaluates such cases and provides the corrected readings alongside facsimiles of the original manuscripts.

Cite this article: Dalvand, Y., Azizi Habil, M. (2025). Correction of Selected Passages from Nafthat al-Masdur: A Critical Review of Yazdgerdi's Edition. *Persian Language and Literature*, 78 (252), 134-161.
<http://doi.org/10.22034/perlit.2025.68665.3839>

© The Author(s).

Publisher: University of Tabriz.

Extended Abstract

Introduction

Several decades ago, Professor Yazdgerdi edited and published *Nafthat al-Masdur* on the basis of four manuscripts: “Si,” “Het,” “Kar,” and “Mi.” He himself explained his editorial approach as follows <: “None of these manuscripts is, on its own, correct, reliable, and trustworthy, and they are all more or less of equal textual value. Therefore, in this edition—if one may call it an edition—I had no choice but to adopt an eclectic method. That is to say, I incorporated into the text those readings which seemed more compatible with the author’s style of writing, manner of expression, and contemporary literary conventions, while the remaining variants—except where their corruption was indisputable—were noted in the margins as alternative readings” (Nasawi, 1991: 32).

As is clear from Yazdgerdi’s explanation, this method is among the most problematic approaches to textual criticism, since the editor’s personal taste and judgment play the central role. The fundamental shortcoming of Yazdgerdi’s edition thus lies in its methodology, which overshadows the entire editorial work. Moreover, identifying the author’s “style of expression and usage” presupposes the existence of an already critically established text; therefore, emphasizing stylistic criteria prior to a reliable edition is methodologically unsound.

Research Methodology

Yazdgerdi produced his edition of *Nafthat al-Masdur* on the basis of four relatively late manuscripts, adopting an eclectic method whereby he selected whichever readings he considered preferable. However, collation of these manuscripts with his edited text reveals several instances of misreadings. In some cases, it is unclear which manuscript served as the basis for his readings, and certain variants appear without any manuscript support. Furthermore, significant variants are not always precisely reported. Therefore, a systematic collation of the manuscripts used by Yazdgerdi allows for a reconsideration of multiple passages. As part of the methodology, the following questions will be asked: 1. What kinds of erroneous readings and misinterpretations emerge when the manuscripts of *Nafthat al-Masdur* are collated with Yazdgerdi’s edition? 2. Has Yazdgerdi accurately recorded the manuscript variants?

Discussion

The article critically evaluates passages from *Nafthat al-Masdur* under three categories:

1. Unsupported Readings – cases where Yazdgerdi’s adopted readings lack any manuscript evidence.
2. Incorrect Recording of Variants – instances where Yazdgerdi’s footnoted variants are misrepresented
3. Neglect in Reporting Variants – omissions of significant textual differences, leading readers to assume uniformity where the manuscripts in fact diverge. In many such cases, the manuscript readings are preferable to Yazdgerdi’s emendations.

Conclusion

Yazdgerdi occasionally misread or inaccurately transcribed the four manuscripts of *Nafthat al-Masdur*, resulting in unsupported or erroneous readings. In some instances, he misrecorded manuscript variants or failed to note important divergences. This study corrects several of these readings, including:

بأس پادشاه → بأس این پادشاه

شیطان آلیس → سلطان آلیس

Ittifāq-i bad, vazīr, bidū rūz pīsh az man → Bi-ittifāq bad vazīr pīsh az man

زمینی که تخم خرزهره → زمینی که درو تخم خرزهره

لم یحصد → لا یحصد

جان جهان → جان و جهان

پابرجا → پابرجای

Through detailed comparison with manuscript evidence, the article demonstrates that Yazdgerdi's eclectic approach introduced methodological flaws and textual inaccuracies. By reassessing these cases, this study contributes to a more accurate understanding of Nafthat al-Masdur and highlights the necessity of rigorous philological methods in critical editions.

Keywords: Nafthat al-Masdur, Critical Edition, Manuscript Variants, Yazdgerdi, Misreadings.

تصحیح عباراتی از نفثة المصدور با نگاهی انتقادی به تصحیح یزدگردی

یاسر دلوند^۱، مجید عزیزی هابیل^۲

۱. استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی، قزوین، ایران. رایانامه: dalvand@hum.ikiu.ac.ir

۲. دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه لرستان، لرستان، ایران. رایانامه: azizi.majid60@gmail.com

DOI: [10.22034/perlit.2025.68665.3839](https://doi.org/10.22034/perlit.2025.68665.3839)

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۲۹</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۸/۱۸</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۲۱</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۶</p> <p>کلیدواژه‌ها: نفثة المصدور، تصحیح انتقادی، اختلاف نسخ، یزدگردی، بدخوانی.</p>	<p>امیرحسین یزدگردی با اتکا به چهار نسخه خطی متأخر، نخستین تصحیح انتقادی نفثة المصدور را فراهم آورد. با این‌همه، بررسی تطبیقی نسخ یادشده با متن تصحیحی او نشان می‌دهد که کاستی‌هایی در ضبط لغات و ثبت اختلافات نسخ راه یافته‌است. این پژوهش با بهره‌گیری از نسخه کتابخانه دانشگاه تهران (که یزدگردی مستقیماً بدان دسترسی نداشته) و تحلیل تأثیر تصحیحات قیاسی مجتبی مینوی، این لغزش‌ها را در سه محور اصلی بررسی می‌کند: (۱) ضبط‌های بی‌پشتوانه، (۲) ثبت نادرست اختلاف نسخ، (۳) غفلت از ثبت اختلافات نسخ. نتایج نشان می‌دهد که صورت صحیح برخی عبارات، متفاوت از ضبط یزدگردی است؛ از جمله: «بأس این پادشاه ← بأس پادشاه»، «سلطان آلیس ← شیطان آلیس»، «جان و جهان ← جان جهان»، «لا یخصد ← لم یحصد» و «پای برجای ← پابرجا». در این مقاله، ضمن نقد این موارد، صورت درست عبارات همراه با شواهد نسخه‌های خطی ارائه شده‌است.</p>

استناد: دلوند، یاسر؛ عزیزی هابیل، مجید (۱۴۰۴). تصحیح عباراتی از نفثة المصدور با نگاهی انتقادی به تصحیح یزدگردی. *زبان و ادب فارسی*، ۷۸ (۲۵۲)، ۱۶۱-۱۳۴.

<http://doi.org/10.22034/perlit.2025.68665.3839>

© نویسندگان.

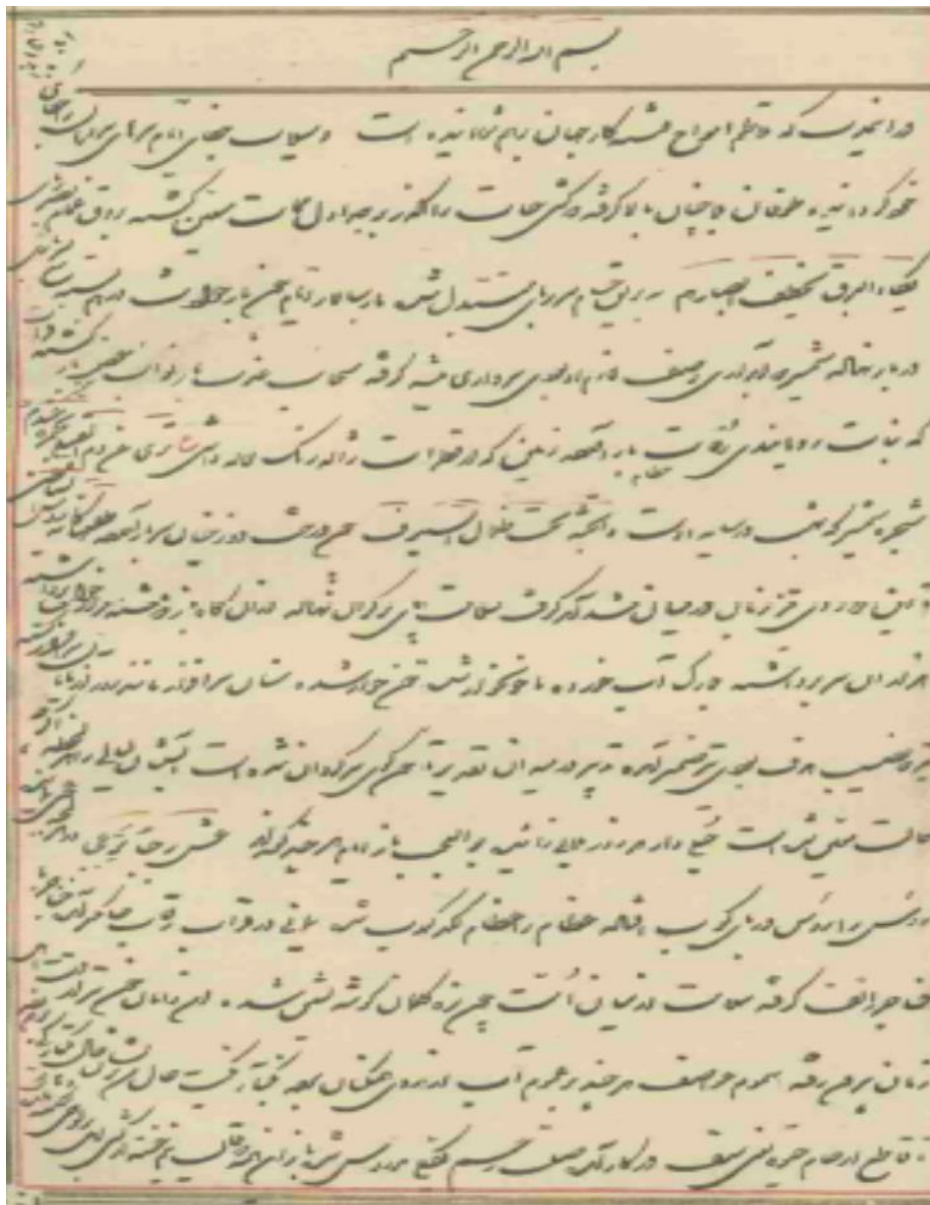
ناشر: دانشگاه تبریز.

۱. مقدمه

یزدگردی متن نفثة‌المصدور را سال‌ها پیش براساس چهار نسخه: «سی»، «هت»، «کر» و «می» تصحیح و منتشر کرد. ایشان درباره روش تصحیح خود این‌گونه توضیح داده‌است: «از این نسخ ... هیچ‌یک به‌تنهایی صحیح و مضبوط و قابل‌اعتماد نیست، و از لحاظ صحت و سقم همه آن‌ها تقریباً در یک طراز قرار دارند. از این‌رو نگارنده در این تصحیح - اگر بتوان نام تصحیح بر آن گذارد - به‌ناچار روش التقاطی در پیش گرفت، بدین معنی که آنچه با شیوه نگارش و طرز بیان و تعبیر نویسنده و سبک انشای زمان وی سازگارتر و مناسب‌تر می‌آمد در متن گذاشت و باقی را - جز مواردی که غلطبودن آن مسلم می‌نمود - به‌صورت نسخه‌بدل در هامش متن یادآور شد» (نسوی، ۱۳۷۰: سی‌ودو).

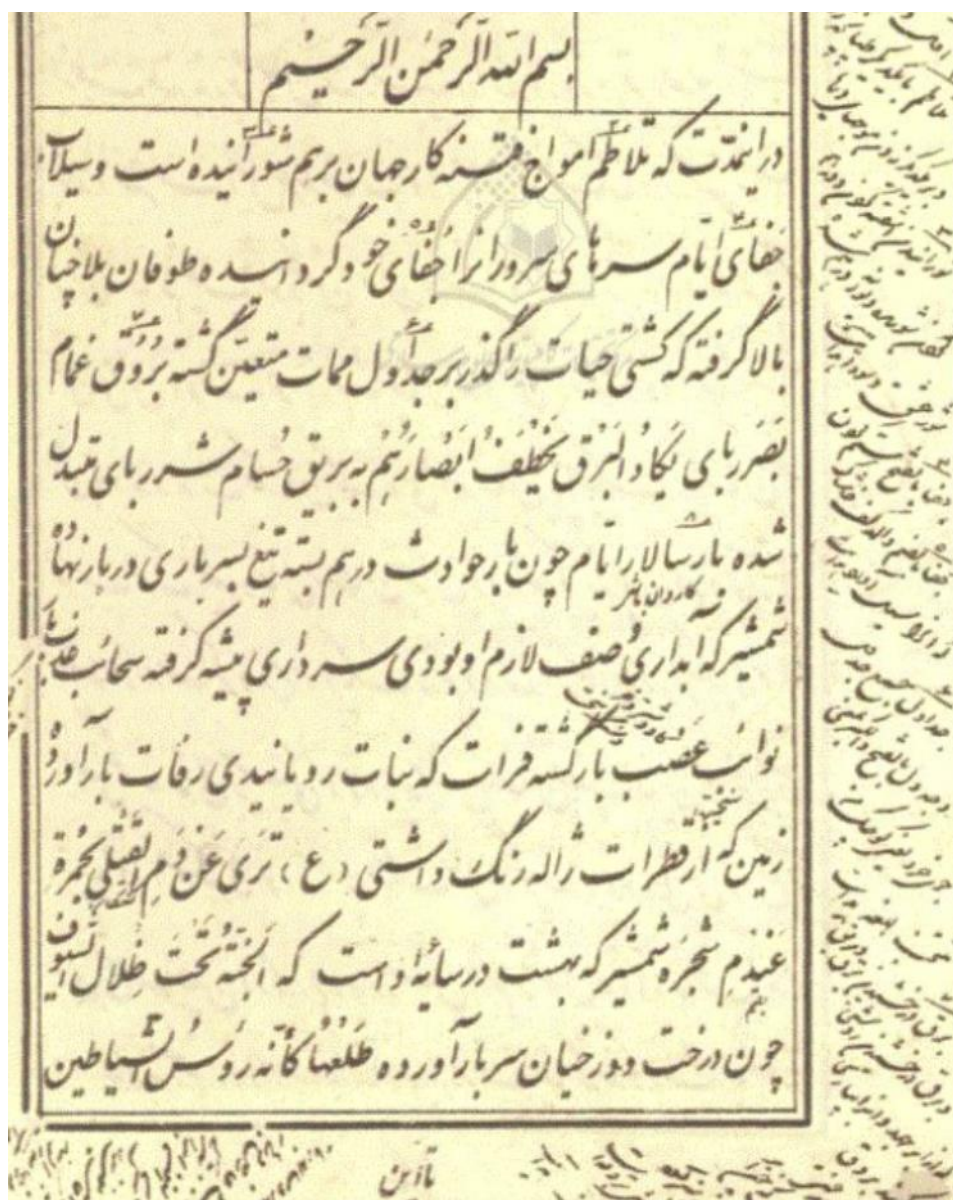
چنان‌که از توضیحات ایشان برمی‌آید، این روش یکی از پُرخط‌ترین روش‌های تصحیح متون است و ذوق و تشخیص مصحح، نقش اصلی را در آن ایفا می‌کند؛ بنابراین ایراد اصلی تصحیح یزدگردی، ایرادی روشی است که تمام کار تصحیح را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد. از طرفی دیگر، چنان‌که می‌دانیم لازمه تشخیص «شیوه نگارش و طرز بیان و تعبیر نویسنده» در دست‌بودن متنی مصحح و مضبوط از اثر اوست؛ بنابراین تأکید بر سبک نویسنده، پیش از تصحیح دقیق متن او، امری بی‌اساس است. در ادامه به معرفی مختصر نسخ خطی نفثة‌المصدور می‌پردازیم:

الف) نسخه «سی»: این نسخه به شماره ۱۱۳۹۵ در کتابخانه دانشگاه تهران نگه‌داری می‌شود و همان است که یزدگردی در تصحیح خود از آن به رمز «سی» استفاده کرده و در پژوهش حاضر نیز با همین رمز مشخص شده‌است. کاتب آن علی‌اکبر حسینی فراهانی است که آن را در اوایل ذی‌حجه ۱۲۹۵ قمری تحریر کرده‌است. دقت در ضبط‌های دشوار و کهن این نسخه نشان می‌دهد که احتمالاً براساس نسخه‌ای بسیار کهن تحریر شده‌است. مادر نسخه «سی» با مادر نسخه‌ای که پنج نسخه دیگر براساس آن کتابت شده‌اند، متفاوت است و یزدگردی به این مسئله پی نبرده‌است و این خود حائز اهمیت بسیار است؛ بنابراین منفردبودن ضبط‌های آن دلیلی بر رد آن‌ها نیست. یزدگردی در خوانش این نسخه دچار خطاهای بسیار شده‌است و به همین سبب در وصف آن نوشته‌است: «این نسخه از نظر صحت چندان واجد ارزش نیست و در آن اغلاط بالنسبه فراوان مشهود می‌افتد» (نسوی، ۱۳۷۰: سی‌ویک).

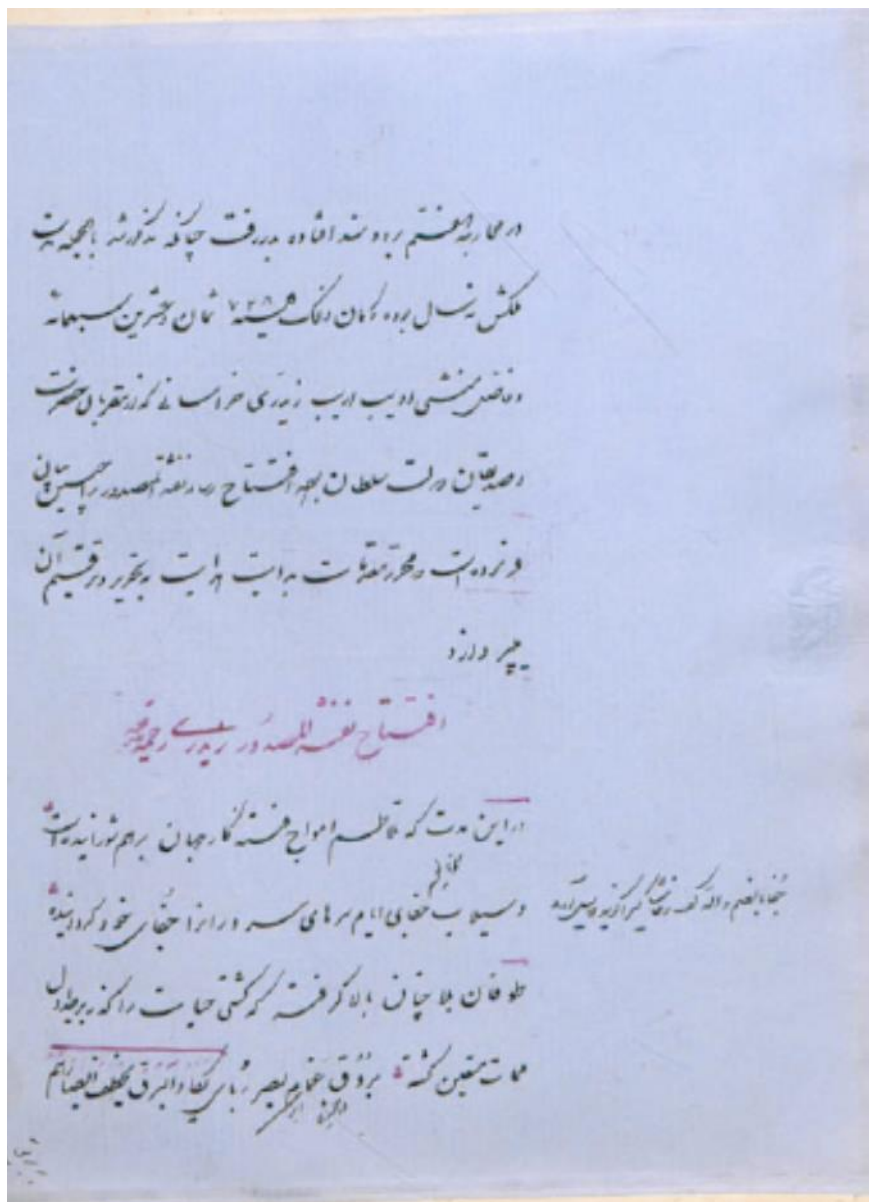
نسخه (سی)

ب) نسخه «هت»: این نسخه را رضاقلی‌خان هدایت در سال ۱۳۰۷ شمسی تحت عنوان کتاب نفثة المصدور فی فتور زمان الصدور و زمان صدور الفتور به صورت چاپ سنگی منتشر کرده است. هدایت در مقدمه نوشته است: «نسختی مغلوط از نفثة المصدور در ذیل کتابی به رسم الخط قدیم که پانصد سال قبل نگارش یافته بود، در سلک کتب مخدوم اعزّ ادیب و مترسل لبیب میرزا عبدالله منشی الطبرستانی حفظه الله تعالی انخرط داشت. فقیر رضاقلی المتخلص به هدایت را به دست افتاد؛ به قدر قوه در تصحیح و ترقیمش جهدی موفی رفت» (هدایت، ۱۳۰۷: ۲۴). این نسخه با دیگر نسخ، مخصوصاً نسخه «کر» که در ادامه معرفی می‌شود، تفاوت چندانی ندارد و برپایه همان مادر نسخه‌ای تحریر یافته است که پیشتر بدان اشاره شد. یزدگردی از این نسخه با رمز «هت» استفاده کرده و از بین نسخی که در اختیار داشته، بیشترین بهره را از این نسخه برده و اغلب ضبط‌های آن را پذیرفته است. در پژوهش حاضر از این نسخه با رمز «هت» استفاده شده است.

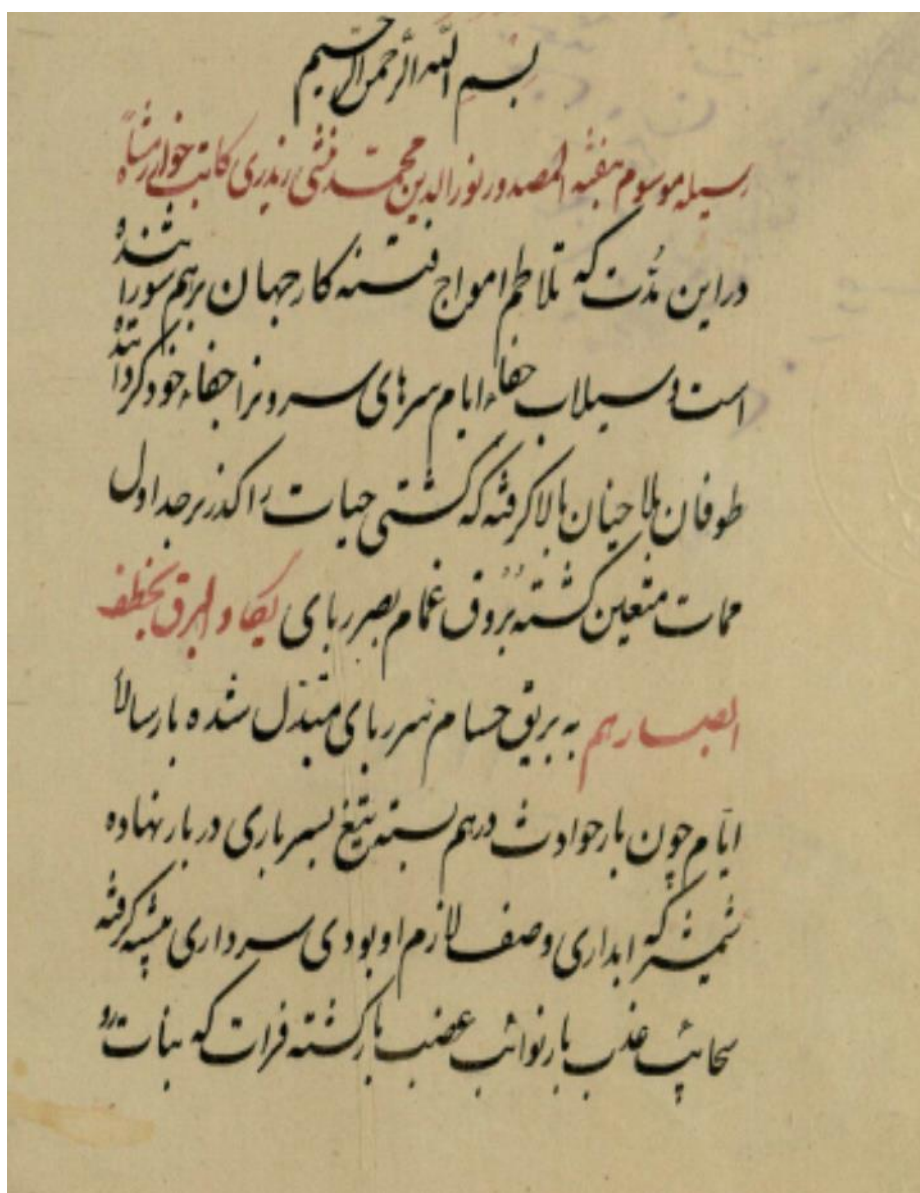
نسخه «هت»

پ) نسخه «کر»: این نسخه به شماره ۹۴۵۳/۱۱ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود. کتاب در مطاوی مجموعه کراسه المعی تألیف غلامحسین افضل‌الملک المعی (صص ۲۴۴۲ - ۲۵۹۳) آمده است و تاریخ کتاب آن احتمالاً مربوط به قرن ۱۳ است. این نسخه با دو نسخه دیگر، یعنی «هت» و «ته» (که در ادامه معرفی می‌شود) دارای مادرنسخه‌ای واحد است و مخصوصاً ضبط‌های آن بسیار شبیه ضبط‌های «هت» است.

نسخه «کر»

ت) نسخه «ته»: این نسخه به شماره ۸۲۲۸ در کتابخانه دانشگاه تهران نگهداری می‌شود. کاتب آن موسی بن جعفر علیاوی است که آن را در تاریخ ۱۲۷۴ قمری کتابت کرده‌است. کاتب بسیار بی‌دقت بوده و متن مشحون از اغلاط است. این نسخه همان است که مجتبی مینوی نسخه کتابخانه خود را از روی آن تحریر کرده‌است. یزدگردی از نسخه «ته» استفاده نکرده، اما از رونوشتی که مجتبی مینوی از آن تهیه کرده بهره برده‌است.

نسخه «ته»

ث) نسخه «می»: این نسخه رونوشتی است به دستخط مجتبی مینوی که به شماره ۴۸ در کتابخانه مینوی نگه‌داری می‌شود. همچنین تصویری از این متن به شماره ۲۷۸۳ در مرکز احیاء تراث اسلامی قم موجود است. چنان‌که اشاره شد، این نسخه رونوشتی است از نسخه «ته»، اما مینوی در جای‌جای متن تصحیحات قیاسی خود را اعمال کرده و گاهی حتی متن را تغییر داده و در موارد متعددی نیز نسخه را نادرست خوانده است. یزدگردی از این نسخه در تصحیح خود بهره برده است و به همین سبب گاهی تصحیحات قیاسی و تغییرات مینوی را، با این فرض که ضبط نسخه همین‌گونه بوده است، در متن خود آورده است. در پژوهش حاضر برخی از این تصحیحات را نشان خواهیم داد. باید توجه داشت که در این چند مورد، ایراد اصلی متوجه مینوی است و نه یزدگردی؛ زیرا یزدگردی تنها به نسخه مینوی (با رمز «می») استناد کرده و از چگونگی ضبط‌های مینوی بی‌اطلاع بوده است و بنابراین نمی‌توان بر ایشان خرده‌ای گرفت.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

رسالة موسوم بنفثة المصدور نور الدین محمد
منشی زیدری کاتب خوارزمشاه

در لغت مدّت که تلاطم امواج فتنه کار جهان بر هم شورانیده است
وسیلاب جنای ایام سرهای سروران را خنجر خودگردانیده *
طوفان بلاچنان بالا گرفته که کشتی حیات را گذر بر جدول نجات معین
گشته بروق غمام بصری پای یکاد البرق بخطف انصار هم ببرق
حسام سررهای مبتدل شده * بارسالار ایام چون بارخوارش
در هم بسته تیغ بسر باری در بار نهاده شمشیر که آبداری وصف
لازم بودی سرداهری پیشه گرفته * سحائب عذب بار نواب
عصب بارگشته فرات که نبات رویانیدی زفات بار آورده *
زمین که از فطرات زاله رنگ لاله داشتی
مصرع
تری عن دم الشلی بحجره عندم
شجرت شمشیر که بهشت در سایه اوست که الجنة تخت
خلال السیوف چون درخت دوزخیان سر بار آورده *
طلحها کانه رؤوس الشیاطین تا این دور روی تیر زبان در
میان شد اند گرفته سلامت پای برگردان نهاده از نگاه باز که
فته از خواب سر برداشته هزاران سر برداشته * بلارک
آب خورده تا خونخوار شده سنان سرافراز گشته تیر که نصیب
هدف بودی تیر ضمیر آمده تدبیر در میدان تقدیر چون گوی

در همین سرور
او
از هو اشتراک

نسخه «می»

۲. بیان مسئله

یزدگردی با استفاده از چهار نسخه خطی متأخر نفثة المصدور را تصحیح کرده است. ایشان روش التقاطی را برای تصحیح متن برگزیده است و هر ضبطی را که مناسب تر دانسته، به متن برده است. با مقابله چهار نسخه خطی با متن تصحیح شده یزدگردی، می توان نمونه هایی از بدخوانی ها را به دست داد. در برخی موارد، مشخص نیست که متن براساس کدام نسخه است و اساساً ضبطها فاقد پشتوانه است. در موارد بسیاری نیز نسخه بدلها به طور دقیق عرضه نشده است؛ بنابراین با مقابله نسخ مورد استفاده یزدگردی می توان در عبارات متعددی از متن بازنگری کرد.

۳. سؤال های پژوهش

- الف. با مقابله نسخ خطی نفثة المصدور با متن تصحیح شده آن، چه تصحیفات و بدخوانی هایی کشف می شود؟
- ب. آیا یزدگردی توانسته است نسخه ها و نسخه بدلها را با دقت ضبط کند؟

۴. پیشینه پژوهش

تاکنون مقالات مختلفی در نقد نفثه‌المصدر و شروح آن نوشته شده‌است. حسن قاضی طباطبایی نخستین کسی است که نقدی بر تصحیح و شرح یزدگردی با عنوان «ملاحظاتی چند در باب تصحیح نفثه‌المصدر» (۱۳۴۸) نوشت که یزدگردی در پاسخ آن، مقاله «به دیده انصاف بنگریم» (۱۳۴۸) را نگاشت و با لحنی بسیار تند به رد نظرات وی پرداخت. مقاله قاضی طباطبایی گرچه در موارد بسیاری به سمت ذوق لغزیده‌است، تماماً خالی از فایده‌ی نیست و برخلاف پاسخ‌های یزدگردی، در برخی موارد می‌تواند مفید واقع شود. یکی از بهترین مقالاتی که در نقد چاپ یزدگردی نوشته شده‌است، مقاله سید محمد راستگو است با عنوان «مروری در کتاب نفثه‌المصدر» (۱۳۶۸). نویسنده در موارد متعددی صورت درست عبارات را به قرینه‌های بلاغی، دستوری و ... به دست داده‌است. مهدی رضانی (۱۳۹۸) نیز مقاله‌ای با عنوان «تأملی بر درد دل؛ تحریر نوین نفثه‌المصدر» نوشته‌اند و در آن به ضعف‌ها و کاستی‌های متعدد کتاب مذکور پرداخته‌اند. مواردی دیگر نیز در زمینه نقد نفثه‌المصدر در دست است که برخی از آن‌ها طول و تفصیل‌های ملال‌آور و بی‌موردی نیز دارند و خالی از نکته‌ای جدی یا نو هستند؛ و برخی دیگر فقط با بهره‌گیری از تعلیقات یزدگردی به نقد شروح نفثه‌المصدر پرداخته‌اند: مقاله جلیل نظری با عنوان «تأملی در کتاب شرح نفثه‌المصدر تألیف شاهرخ موسویان» (۱۳۹۴)؛ مقاله شاهرخ موسویان، با عنوان «بررسی چند ابهام و خطا در شرح یزدگردی بر نفثه‌المصدر» (۱۳۹۷)؛ مقاله منصور نیک‌پناه در نقد شرح یزدگردی، با عنوان «نقدی بر شرح چند جمله در نفثه‌المصدر» (۱۳۹۷)؛ مقاله محمدرضا صالحی مازندرانی و همکاران، در نقد شرح یزدگردی، با عنوان «بررسی و تصحیح چند لغزش در نفثه‌المصدر براساس سبک نویسنده» (۱۳۹۸)؛ دو مقاله از سیدعلی سهراب‌نژاد در نقد شرح یزدگردی، با عنوان «نقدی بر تحشیه نفثه‌المصدر ۱ و ۲» (۱۴۰۰). مقاله‌ای از دالوند و عزیزی‌هابیل با عنوان «تصحیح چند عبارت از نفثه‌المصدر زیدری نسوی» (۱۴۰۳). در هیچ‌یک مقالات فوق، به مطالبی که در این مقاله عرضه گشته، پرداخته نشده‌است.

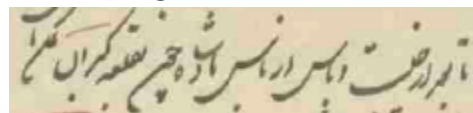
۵. بحث و بررسی

در این بخش به نقد و بررسی عباراتی از نفثه‌المصدر در سه دسته می‌پردازیم:

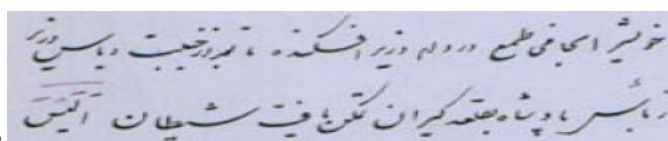
۵-۱. ضبط‌های بدون پشتوانه

در این بخش به ضبط‌هایی می‌پردازیم که در هیچ یک از نسخ مورد استفاده یزدگردی پشتوانه‌ای ندارد. مواردی را که یزدگردی صرفاً براساس نسخه «می» ضبط کرده‌است، با نسخه «ته» سنجیده‌ایم؛ زیرا چنان‌که پیشتر اشاره شد، نسخه «می» را مینوی براساس نسخه «ته» رونویسی کرده‌است.

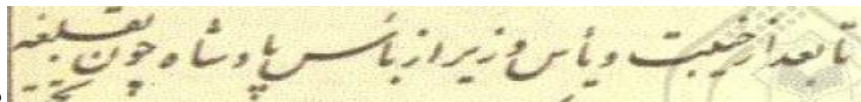
■ «تا بعد از حَبِیت و یأس وزیر از بَأْس این پادشاه ...» (نسوی، ۱۳۷۰: ۲۲). یزدگردی «بأس این پادشاه» ضبط کرده‌است که در هیچ نسخه‌ای نیامده‌است. در جمیع نسخ «بأس پادشاه» ضبط شده‌است:

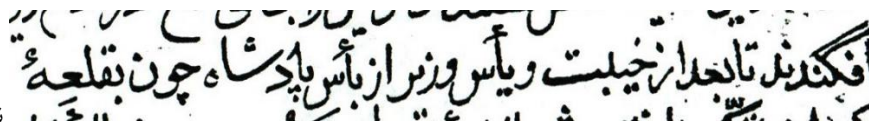
نسخه سی

نسخه کر

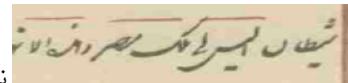

نسخه هت

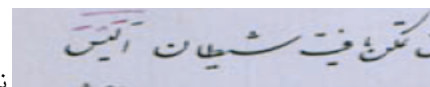

نسخه می

■ «سلطان آلیس لی مُلکُ مصرَ وَ هَذِهِ الْأَنْهَارُ تَجْرِي مِنْ تَحْتِي فِي دَلِ بِي عَقْلٍ أَوْ خَانَةٍ غَرَفْتَهُ» (همانجا). در جمیع نسخ «شیطان آلیس...» ضبط شده است؛ اما یزدگردی «سلطان آلیس...» ضبط کرده است:

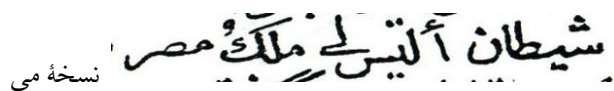
نسخه سی

نسخه کر

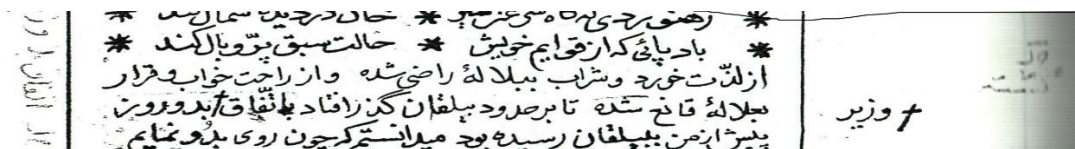

نسخه هت

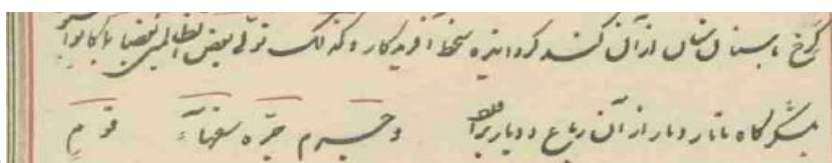
نسخه می

■ «اتفاق بد، وزیر، بدو روز پیش از من، به بیلقان رسیده بود» (همانجا). در نسخه «می» این گونه آمده است: «به اتفاق بدو روز»؛ و در حاشیه سمت راست نسخه این گونه اصلاح شده است: «باتفاق وزیر بدو روز»؛ در سمت چپ نسخه دوباره اصلاح شده است: «به اتفاق بد وزیر».

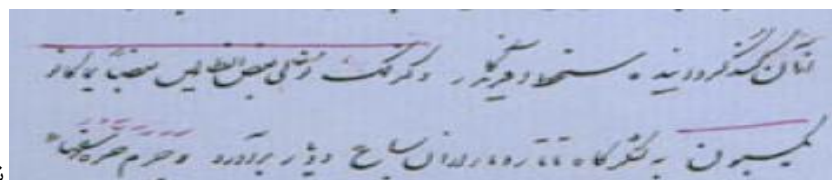

یزدگردی اصلاح اولیه مینوی را، بدون توجه به اصلاحات بعدی ایشان، به متن برده و متن را این گونه ضبط کرده است: «اتفاق بد، وزیر، به دو روز پیش از من به بیلقان رسیده بود»؛ حال آنکه در هیچ نسخه‌ای «به دو روز پیش» نیامده است. از طرفی دیگر، «به اتفاق بد» مطابق ضبط «سی» و «می» است که براساس آن معنا و نحو جمله درست و به سامان است. یزدگردی براساس دیگر نسخ «اتفاق بد» ضبط کرده و چون نحو جمله پریشان بوده است، با تصحیح قیاسی این پیشنهاد را مطرح کرده است: «اتفاق بد را» (همان: ۷۲۸).

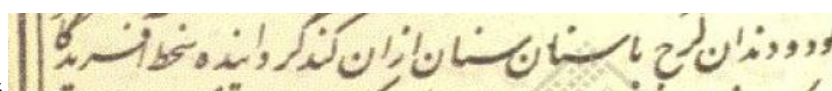
■ «لاجرم به شومی طغیان و وبال عصیان پادشاهی که آن ثغر را بعد از بُکاءِ طویل و رَنه و عویل از جند آمده بود، و دندان گرج به آسنان سنان از آن کُند گردانیده، و سَخَطِ آفریدگار «وَكَذَلِكَ نُؤَلِّي بَعْضَ الظَّالِمِينَ بَعْضاً بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ» به لشکرگاه تاتار، دمار از آن رباع و دیار برآورد» (همان: ۲۵). یزدگردی «گردانیده و سخط آفریدگار» ضبط کرده که در هیچ نسخه‌ای نیامده است و «واو» قبل از «سخط» زاید است (نیز ر.ک راستگو، ۱۳۶۸: ۲۲۲) و معنای جمله را مخدوش کرده است؛ زیرا «سخط آفریدگار» فاعل فعل دماربرآوردن است: «به ناچار خشم خدا، به سبب شومی طغیان و گناه سرکشی در برابر پادشاهی که مرزهای آن ناحیه را، بعد از زاری و بدحالی، گسترش داده و گرجی‌ها را از آن ناحیه رانده و تار و مار کرده بود، [چنان که خداوند فرموده است: «بدین سان ستمکاران را به کیفر کارهایی که می‌کردند به یکدیگر وامی‌گذاریم» با لشکر تاتار، آن ناحیه را ویران کرد». ضمناً در جمیع نسخ «گردانیده» ضبط شده است؛ اما یزدگردی به اشتباه نوشته است: «سی، هت، می: گردانید» (نسوی، ۱۳۷۰: ۲۵).

نسخه سی

نسخه کر

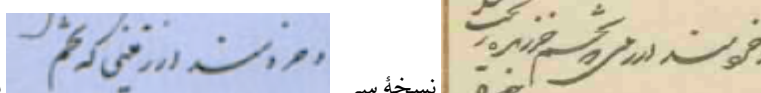

نسخه هت

ازان کند گردانیده سخط آفریدگا روکد

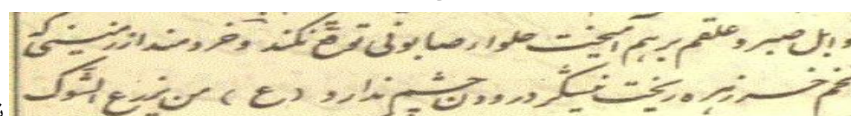
نسخه می

■ «خرمند از زمینی که در او تخم خرزهره ریخت، نیشکر درودن چشم ندارد» (همان: ۲۸). «در او» در هیچ نسخه‌ای نیامده است:

نسخه کر

نسخه سی

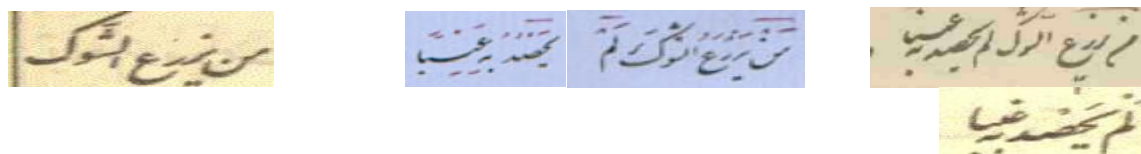

نسخه هت

م آمنت حلوا و صابونی قوق نلند و خردمند از زمینی که تخم زهره در او ریخت نیشکر درودن چشم ندارد

نسخه می

■ «مَنْ يَزُوعِ الشُّوْكَ لَا يَحْصُدُ بِهِ عَيْبًا» (همان: ۲۸). در جمیع نسخ «لم يحصد» آمده است؛ ولی یزدگردی «لا يحصد» ضبط کرده است:

گفتنی است که صورت «لم يحصد» در کتاب التمثیل والمحاضره نیز آمده است (ثعالبی، ۲۰۰۳: ۵۸).

■ «و دشمن، ممالک فسیح و عریض را (ع) طَىَّ التِّجَارِ بِحَضْرَمَوْتِ بُرُودَا، درمی نوردید» (همان: ۳۰). یزدگردی بعد از «عریض» حرف «را» آورده است که در هیچ نسخه‌ای پشتوانه ندارد:

■ «مانند سحاب» که لواقع لواجق، آن را به سوابق دررساند» (همانجا). در جمیع نسخ «مانند سحاب» ضبط شده؛ اما یزدگردی «مانند سحاب» ضبط کرده است:

دهخدا (۱۳۷۷: ذیل «جان جهان») درباره «جان جهان» نوشته است: «۱. خطابی است به معشوقه: بس بناگوش چو سیماکه سیه شد چو شبه / آن تو نیز شود صبر کن ای جان جهان (فرخی). ۲. روان عالم. روح جهان. آنکه قوام جهان بدو بسته است: مظهر لطف ازل روشنی چشم امل / جامع علم و عمل جان جهان شاه شجاع (حافظ)».

■ «آفتاب را مهر چون شاید خواند، که بعد از او برافروخت؟!» (همان: ۴۸). یزدگردی «برافروخت» ضبط کرده است که در هیچ نسخه‌ای نیامده است. در سی، هت و کر «برفروخت» ضبط شده است و در می «بفروخت»:

مهر را در افروخت / بعد از او بر فروخت / بعد از او بر فروخت / بعد از او بر فروخت

■ «صندوق استخوان را که ایوان کسری روح است - و هر چند علاجی پس از رُفات نخواهد بود - جز به تربت اصلی نهند» (همان: ۵۵). یزدگردی و مینوی «و هر چند» ضبط کرده‌اند که هیچ پشتوانه‌ای در نسخ ندارد:

روح است اگر چه علاجی ... / روح است اگر چه علاجی ...

ضبط «کر»، «هت» و «ته»: «روح است و علاجی پس ...»

■ «و اگر نه آنستی که شرح مساوی آن مذموم سیرت به ایرام می کشید ...» (همان: ۶۲). در جمیع نسخ «می کشد» ضبط شده است. یزدگردی «می کشید» ضبط کرده و در پاورقی به اشتباه نوشته است: «چنین است در همه نسخ، ظ: می کشد»!

ایرام می کشد / ایرام می کشد / ایرام می کشد / ایرام می کشد

■ «... و آن محقّر در معرض قبض آورم، و به مدد آن حجّ اسلام گزارم» (همان: ۶۴). یزدگردی و مینوی بدون هیچ پشتوانه‌ای «در معرض قبض» ضبط کرده‌اند. ضبط «سی»، «کر»، «هت» و «ته» بدین قرار است: «آن محقر در قبض آورم»

و آن محقر در قبض آورم / آن محقر در قبض آورم / آن محقر در قبض آورم / آن محقر در قبض آورم

■ «و من چون به ماردین روزکی بیودم» (همان: ۶۸). در جمیع نسخ «روزکی چند» ضبط شده است که یزدگردی «چند» را بعد از «روزکی» ثبت نکرده است.

روزکی چند بیودم / ماردین روزکی چند بیودم / ماردین روزکی چند بیودم / ماردین روزکی چند بیودم

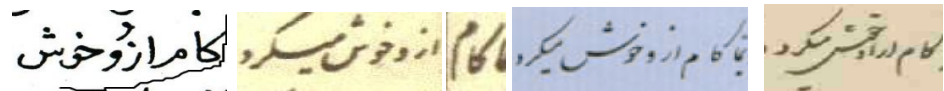
■ «... به تصاریف روزگار و لگدکوب دهر غدار، ابواب مطمع هر ناکس گشته بودند» (همانجا). مینوی «دهر غدار» ضبط کرده که پشتوانه‌ای در نسخ ندارد و یزدگردی همین ضبط را به متن برده است. به ترتیب در «سی»، «کر»، «هت» و «ته» (که نسخه اساس مینوی بوده است) این گونه ضبط شده است: «لگدکوب دهر، ابواب مطمع ...»

لگدکوب دهر ابواب مطمع / لگدکوب دهر ابواب مطمع / لگدکوب دهر ابواب مطمع / لگدکوب دهر ابواب مطمع

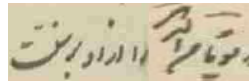
■ «و جهان، ابد الدهر، در پرده شب نخواهد بود» (همان: ۷۳). یزدگردی «در پرده شب» ضبط کرده که در هیچ نسخه‌ای نیامده است. ضبط نسخ بدین قرار است: «جهان ابد الدهر زیر پرده شب ...»:

جهان ابد الدهر زیر پرده شب / جهان ابد الدهر زیر پرده شب / جهان ابد الدهر زیر پرده شب / جهان ابد الدهر زیر پرده شب

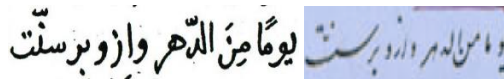
■ «... و به سؤف و رُبّما کام خوش می کرد» (همانجا). در جمیع نسخ «کام ازو خوش می کرد» ضبط شده؛ ولی یزدگردی «کام خوش می کرد» ضبط کرده است.

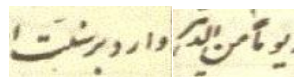
■ «با همه دل و جان بگفته که: یَوْمًا مِنَ الدَّهْرِ، از او بر سنتِ اهل ذناعت مُقابلهٔ احسان به اِسَاءَتِ بیايد دید...» (همان: ۸۴). یزدگردی «یوماً من الدهر از او...» ضبط کرده که در هیچ نسخه‌ای نیامده است. ضبط نسخ این گونه است:

نسخه «سی»: «یوماً من الدهر را از او...»

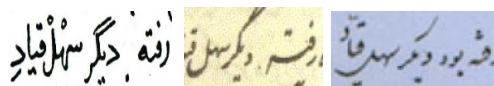
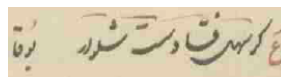
نسخه «کر» و «می»: «یوماً من الدهر و ازو بر سنت...»

نسخه «هت»: «یوماً من الدهر وارد (ظ: و ازو) بر سنت...»

■ «و دیگر سهل قیادِ سست شلوار، بوقا، غلام بغدی، که در آن فترت از فتورِ دیگران، خویش را امیر کرده بود...» (همان: ۸۵). یزدگردی «و دیگر» ضبط کرده است که پشتوانه‌ای در نسخ ندارد. ضبط نسخ این گونه است:

نسخه «سی»: «کو (گر) سهل فتاد سست (فتادست) شلوار». در این نسخه، این جمله مصراع‌ی فرض شده و با علامت «ع» (= مصراع) در آغاز ضبط شده است.

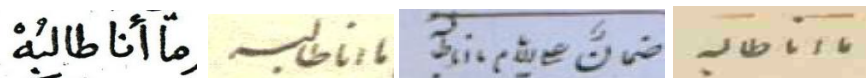

نسخه «کر»، «هت» و «می»: «دیگر» بدون واو در آغاز آمده است:

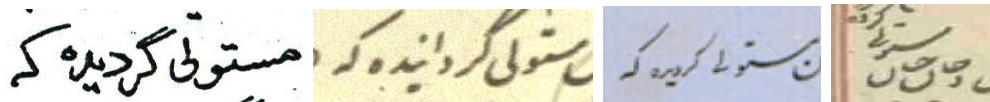
■ «در پای اسب افتادم؛ چشم باز بستند، و دیده بصیرت بینا بود؛ و سر و پای برهم کشیدند، و عقل پای بر جای بود» (همان: ۸۸). یزدگردی «جای» ضبط کرده است که از حیث سجع با «بینا» سازگار نیست، و به اشتباه نوشته است: «متن مطابقت با سی». در هر چهار نسخه «پابرجا» ضبط شده است:

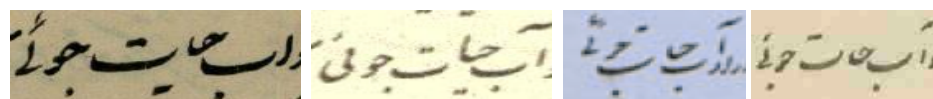
■ «صَمَانٌ عَلَى الْأَيَّامِ مَا أَنَا طَالِبٌ» (همان: ۹۰). در جمیع نسخ «طَالِبُهُ» آمده؛ اما یزدگردی «... ما أَنَا طَالِبٌ» ضبط کرده است.

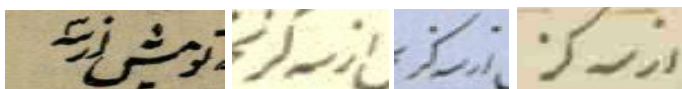
■ «هَوَّلٌ وَ هِرَاسٌ چنان بر دل مستولی گردیده بود که...» (همان: ۹۲). یزدگردی «گردیده بود» ضبط کرده که هیچ پشتوانه‌ای ندارد. در نسخ، فعل «بود» ضبط نیامده است.

■ «جان بر کف دست تا کجا می‌پویی؟! این ظلمات نه آنست که در او آبِ حیات می‌جویی» (همان: ۹۷). در جمیع نسخ «جویی» آمده؛ ولی مینوی در رونوشتی که به خط خود از نفثة المصدر براساس نسخهٔ تهران (نسخهٔ «ته») تنظیم کرده، بدون هیچ پشتوانه‌ای «می‌جویی» ضبط کرده است (شاید به قرینهٔ «می‌پویی») و یزدگردی نیز همین ضبط مینوی (= نسخهٔ «می») را به متن برده است:

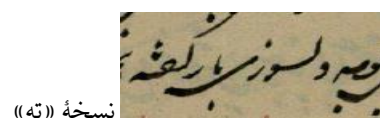
■ «قرارگاه تو بیش از دو گز نخواهد بود» (همان: ۹۷). در جمیع نسخ «سه گز» ضبط شده؛ اما در اینجا نیز مینوی «دو گز» ضبط کرده که فاقد پشتوانه است و یزدگردی همین ضبط مینوی را به متن برده است.

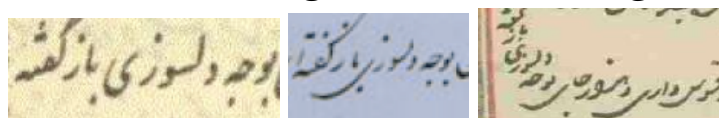
■ «به خنادق آن به جای آب خون در بستند؛ و حوالی آن بر مثالِ پالیز بانان سر، به سر بازنهاد» (همان: ۱۰۲). یزدگردی «بازنهاد» ضبط کرده؛ اما در جمیع نسخ «بازنهادند» ضبط شده است:

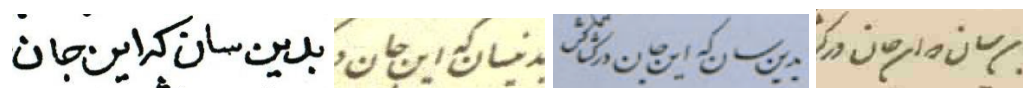
■ «و به مجالس و محافل، جایی برسبیل شماتت و فسوس داری، و هزار جای به وجهِ دلسوزی و غمخواری، بازگفته» (همان: ۱۰۵). در جمیع نسخ «به وجه دلسوزی، بازگفته» ضبط شده است؛ اما مینوی به صورت «به وجه دلسوزی و غمخواری» ضبط کرده است که پشتوانه‌ای ندارد؛ زیرا در نسخهٔ اساس ایشان (یعنی نسخهٔ «ته») نیز «به وجه دلسوزی بازگفته» آمده و لغت «غمخواری» به نادرست به رونوشت مینوی راه یافته و یزدگردی هم همان را به متن برده است. تصویر نسخهٔ اساس مینوی:

تصویر نسخ «سی»، «کر» و «هت» نیز به شرح زیر است:

■ «بدین سان که جان در کشاکشِ دوران افتاده است، به کدام خوشی که داری، بیش این عمر بی فایده می خواهی؟!» (همان: ۱۰۷). یزدگردی «بدین سان که جان...» ضبط کرده که در هیچ نسخه‌ای نیامده است. در جمیع نسخ «بدین سان که این جان» ضبط شده است:

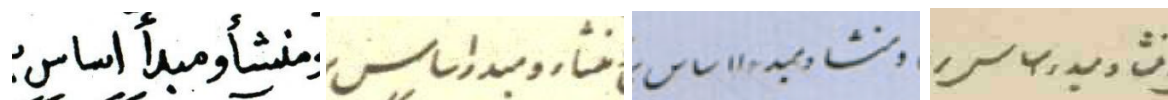
۱۱۳. یزدگردی «از فرط قوت» ضبط کرده است که نه پشتوانه دارد و نه پیوندی با بافت جمله. ضبط نسخ بدین قرار است:

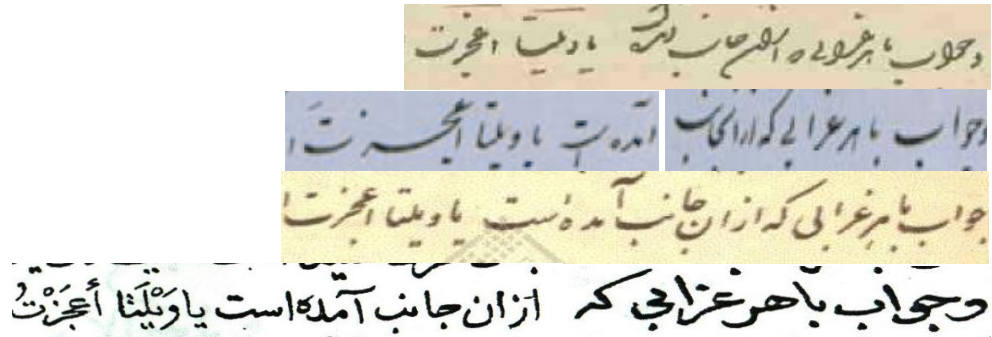
نسخهٔ «سی» و «هت»: «از فرط قوت» که با متن تناسب تام دارد:

ضبط «کر» و «می»: «از فرط موت (ظ: قوت)»: «تفسیر که از فرط موت»

– «از آن‌ها نیستم که به فراغت ریزه‌ای که در غربت - حَيْثُ كَانَ - دست دهد، دل از مَسْقَطُ الرَّاسِ و مَنشَا و مَبْدَأُ و اساس برتواند داشت» (همان: ۱۱۹). یزدگردی «مبدأ و اساس» ضبط کرده؛ اما در جمیع نسخ «مبدأ اساس» ضبط شده است و «منشا و مبدأ اساس» - گرچه خشوگونه می‌نماید - یعنی «جایی که بنیاد و اصل آدمی شکل گرفته است؛ خاستگاه و سبب بنیاد و اساس هر کس». در سیرت جلال‌الدین نیز این‌گونه آمده است: «قلعه خرنندز مسقطِ راسی و منشأ اساسی...» (به نقل از همان: ۵۹۱).

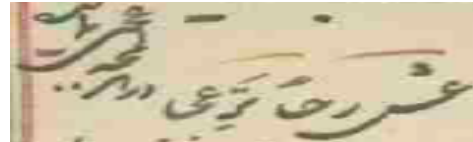
- «و جواب با هر غُرَاب که از آن جانب آمده است: «يَا وَيْلَتَى أَعْجَزْتُ أَنْ أَكُونَ...» (همان: ۱۲۵). در جمیع نسخ «غرابی» و «ویلتا» ضبط شده است. یزدگردی «غراب» ضبط کرده و به اشتباه نوشته است: «متن مطابقت با: سی، باقی نسخ: غرابی». ایشان همچنین «ویلتی» ضبط کرده اند که پشتوانه ای در نسخ ندارد.

۵-۲. ثبت نادرست اختلاف نسخ

یزدگردی اختلاف نسخ را در پانوشت صفحات ضبط کرده است. با تطبیق واریانت نسخ متوجه می شویم که ایشان در ضبط برخی از اختلافات دچار اشتباه شده اند.

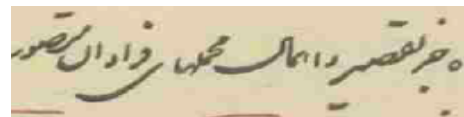
■ «بِوَالعَجَبِ باز ایام هر چند گفته اند: عِشْ رَجَبًا تَرَّ عَجَبًا، هر لَمَحَه عَجَبی نماییده...» (نسوی، ۱۳۷۰: ۲). متن مطابق نسخه «سی» و «می» است. یزدگردی به اشتباه نوشته است: «متن مطابقت با: می، باقی نسخ: در هر لحظه»؛ یعنی ایشان ضبط نسخه «سی» را هم «در هر لحظه» دانسته است. نسخه «سی»:

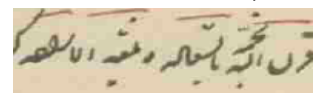
■ «خَنَاجِرِ بَا خَنَاجِرِ الْفِ گرفته» (همانجا). متن مطابق «سی» و «می» است. یزدگردی نوشته است: «متن مطابقت با: می، باقی نسخ: الفت»؛ یعنی ایشان اشتبهاً ضبط «سی» را هم «الفت» ثبت کرده است. نسخه «سی»:

■ «و تأخیر و إهمال را که در کشفِ حال فرموده، جز تقصیر و إهمال، مَحْمِلِ هَايِ فِرَاوَانِ، مَتَصَوَّر» (همان: ۸). متن مطابق با «سی»، «هت»، «کر» و «می» است؛ اما یزدگردی به اشتباه نوشته است: «سی: اِهمال هم محمل های». نسخه «سی»:

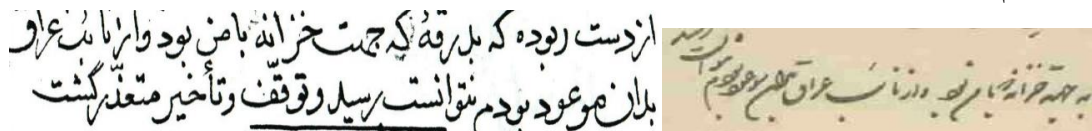

■ «از آن روز باز، که به عراق وداعِ نجم الدین احمد سرهنگ، قَرْنَهُ اللّٰهُ بِالسَّعَادَةِ وَبَلَّغَهُ الْإِرَادَةَ، کرده ای...» (همان: ۹). یزدگردی نوشته است: «متن مطابقت با: می، باقی نسخ: قرن الله له بالسعادة». حال آنکه ضبط نسخه «سی» این گونه است: «قَرْنَ اللّٰهُ نَجْمَهُ بِالسَّعَادَةِ» که نسبت به متن یزدگردی ارجح است؛ زیرا بین «نجم» و «نجم» جناس تام برقرار است.

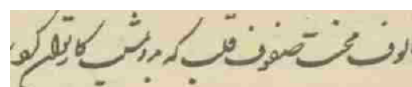

■ «تَوَاتُرِ اِخْبَارِ تَاتَارِ... زمام اختیار چنان از دست ربود، که بدرقه ای جهتِ خزانِه با من بود، و از نایبِ عراق بدان موعود بودم، توانست رسید» (همان: ۱۱). در نسخ «سی»، «کر» و «می» بعد از «خزانِه» حرف «که» آمده است که بدون آن جمله معنای

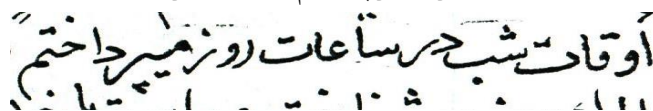
درستی نخواهد داشت. یزدگردی این «که» را حذف کرده و حتی در پانویشت نیز به آن اشاره‌ای نکرده است. همچنین جمیع نسخ «موعود بودم» ضبط کرده‌اند؛ اما یزدگردی نوشته است: «متن مطابقت با هت، کر، باقی نسخ: بود»؛ یعنی ایشان ضبط «سی» و «می» را هم «بود» دانسته است. ضبط نسخه «سی» و «می»:

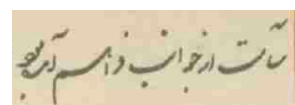
■ «و الوف محنت، صفوف قلب را ... بر هم نشکسته» (همان: ۱۱). مصحح درباره ضبط «محنت» نوشته است: «تصحیح قیاسی است، همه نسخ: محبت»؛ حال آنکه در نسخه «سی» دقیقاً «محنت» آمده است. ضمناً در هیچ نسخه‌ای بعد از «قلب» حرف «را» نیامده است؛ ولی یزدگردی در متن بعد از «قلب» حرف «را» ضبط کرده است. نسخه «سی»:

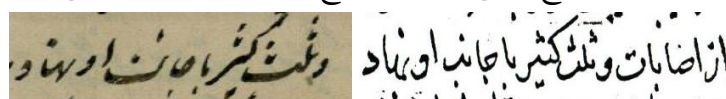
■ «اوقات روز در ساعات شب می پرداختم» (همان: ۱۲). در نسخه «می» نیز «می پرداختم» ضبط شده است؛ اما یزدگردی اشتباهاً نوشته است: «می: همی پرداختم». نسخه «می»:

■ «موجبات سآمت از جوانب فراهم آمده بود» (همان: ۱۲). متن مطابق جمیع نسخ است؛ لیکن یزدگردی نوشته است: «سی: شآمت». نسخه «سی»:

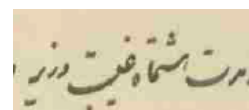
■ «و ثلثی از اصابت، و الثلث کثیر، با جانب او نهاد» (همان: ۱۴). متن مطابق نسخه «می» و «ته» است؛ اما یزدگردی نوشته است: «تصحیح قیاسی است، همه نسخ: الثلث کسر». نسخه «می» و «ته»:

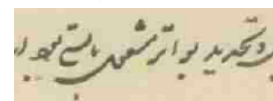
■ «السيف ولا الحيف» (همان: ۱۶). در نسخه «هت»، «الخييف» ضبط شده است؛ ولی یزدگردی به اشتباه نوشته است: «سی، کر: الخييف». نسخه «سی» و «کر»:

■ «طلسمی که در مدت ششماهه غیبت، وزیر، و اعانه علیه قوم آخرون، بر هم نهاده بودند، به یک هفته بر هم شکست» (همان: ۱۶). در نسخه «سی»، «هشتمه» ضبط شده است؛ اما یزدگردی نوشته است: «سی: ششماه». نسخه «سی»:

■ «... به استعراض جیوش و عساکر، و تثقیف ذوابل و تحدید بواتر مشغول بایستی بود» (همان: ۱۸). یزدگردی درباره «بواتر» نوشته است: «تصحیح قیاسی و از سید محمد فرزانت، همه نسخ: نوایر»؛ حال آنکه در نسخه «سی» عیناً «بواتر» آمده است:

■ «بانگ اسپان در مصاف و ققع کوپال و گرز ...» (همان: ۲۰). متن مطابق جمیع نسخ است؛ یزدگردی به اشتباه نوشته است: «سی، هت، می: اسپان و مصاف». ضبط «سی»، «هت» و «می» بدین قرار است:

بانت هت در مصاف و ققع کوپال و گرز بانگ اسپان در مصاف بانگ اسپان در مصاف

■ «بی شک درین سر وقت از هر آفریده، کائنا من کان، که اندک مایه کینه در سینه دارد ... انتقام کشد» (همان: ۲۲). در نسخه «می»، «آفریده» (آفریده‌ای) ضبط شده است؛ اما یزدگردی نوشته است: «می: آفریدگار». نسخه «می»:

از هر آفریده کائنا

■ «آثار طغیان، قولاً و فعلاً، فاش کرد، دست در نهاد ...» (همان: ۲۳). در نسخه «سی»، «فاش کرده دست در نهاد» ضبط شده است؛ اما یزدگردی نوشته است: «سی: کرد و دست». نسخه «سی»:

فاش کرده دست در نهاد

■ «تا آنگاه که مخایلِ اِبارِ احوالِ اهلِ گنجه لایح گشت» (همانجا). در نسخه «سی» و «می» هم «احوال اهل گنجه» ضبط شده؛ ولی یزدگردی نوشته است: «متن مطابقست با: کر، باقی نسخ: احوال گنجه»؛ یعنی ایشان ضبط «سی» و «می» را هم اشتباهاً (احوال گنجه) دانسته‌اند. نسخه «سی» و «می»:

و تا آنگاه که مخایل ابار احوال اهل گنجه احوال اهل گنجه

■ «و صحرا از نیران تاتار در شب تار چون عکسِ دریا می‌دید» (همان: ۲۴). در «هت» و «کر»، «شیران» ضبط شده است. یزدگردی اشتباهاً نوشته است: «می، سی: شیران». ضبط «سی» و «می»:

و صحرا از نیران تاتار نیران تاتار

■ «درین مقام که ثانی الحال ضرر منتظر است ...» (همان: ۲۹). متن مطابق جمیع نسخ است. یزدگردی نوشته است: «سی: مقام ثانی الحال»؛ حال آنکه با توجه به شکل نوشتاری حرف «که» در سرتاسر نسخه «سی»، در این نسخه نیز بعد از «مقام» حرف «که» آمده است:

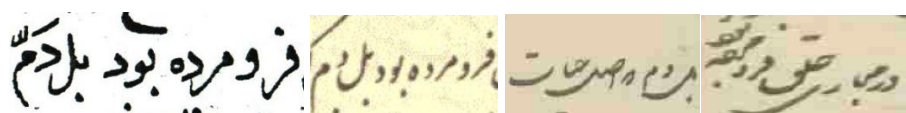
در این مقام ثانی الحال ضرر منتظر است

علامتی که بالای حرف «م» (در واژه «مقام») قرار گرفته است، حرف «که» خوانده می‌شود.

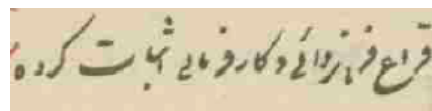
■ «خبر رسانید که پنجاه طلب از اطلاب مَلاعینِ تاتار ... منازل ... در نوشت» (همان: ۳۲). متن مطابق «سی»، «ته» و «می» است. در «هت» و «کر» به صورت «طَلاب مَلاعین ...» ضبط شده است. یزدگردی «اطلاب» را در متن آورده است؛ اما به اشتباه نوشته است: «همه نسخ: طلاب؛ اطلاب تصحیح قیاسی و از استاد مینوی است». نسخه «سی»، «ته» و «می»:

خبر رسانید که پنجاه طلب از طلاب مَلاعین در منازل اطلاب مَلاعین پنجاه طلب از اطلاب

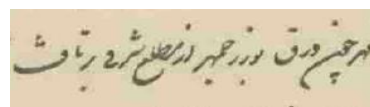
■ «دم ... در مجاری حلق فرورده بود، بل دم، که اصل حیات و ماده نفس است، در مجاری عرق فسرده» (همان: ۳۳). متن مطابق جمیع نسخ است. یزدگردی به اشتباه نوشته است: «سی، هت، می: فرورده بل». نسخه «سی»، «هت» و «می»:

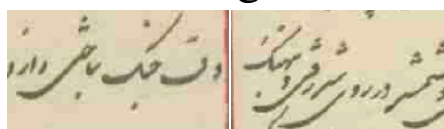
■ «و روباه خدّاع را بر شیرانِ مَصّاع و دلیرانِ قَرّاع، فرمانروایی و کارفرمایی اثبات کرده» (همان: ۳۷). متن مطابق جمیع نسخ است؛ اما یزدگردی نوشته است: «سی: فرمان‌فرمایی و کارفرمایی». در نسخه «سی» نیز «فرمانروائی» ضبط شده است:

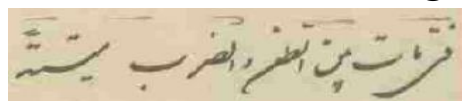
■ «مهر چون ورقِ بوزرجمهر از مطلعِ شرقی برتافت» (همان: ۴۲). در نسخه «سی» هم «ورق» آمده است؛ اما یزدگردی نوشته است: «سی: ذوق».

■ «آن‌که تیغ در میغ نشانندی، و به شمشیر در روی شیر برفتی، و به چنگ وقتِ جنگ بتاختی ...» (همان: ۴۴). مصحح نوشته است: «سی: بخنگ وقت جنگ بتاختی»؛ حال آنکه در نسخه «سی» این‌گونه آمده است: «به نهنگ وقت جنگ بتاختی» که از قضا بر ضبط دیگر نسخ رجحان دارد:

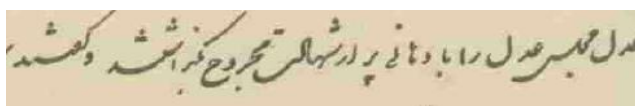
■ «فَتَى مَاتَ بَيْنَ الضَّرْبِ وَالطَّعْنِ مَيْتَةً» (همان: ۴۶). یزدگردی نوشته است: «متن مطابقت با: همه نسخ؛ در دیوان ابی‌تمام و تاریخ یمنی: بین الطعن والضرب». حال آنکه در نسخه «سی» نیز «بین الطعن والضرب» آمده است:

■ «چه می‌گویم؟! و از این تعسّف چه می‌جویم?!» (همان: ۴۷). در نسخه «کر» این‌گونه ضبط شده است: «و ازین چه تعسّف می‌جویم»؛ اما یزدگردی به اشتباه نوشته است: «سی: ازین چه تعسّف می‌جویم». ضبط نسخه «سی» نیز دقیقاً «از این تعسّف چه می‌جویم» است:

■ «عدلِ مجلسِ عدل را با دهانی پُر از شهادتِ مجروح بگذشتند، و گفتند ...» (همان: ۸۹). یزدگردی «بگذشتند و گفتند» ضبط کرده که در هیچ نسخه‌ای به این صورت نیامده است؛ اما به اشتباه نوشته است: «متن مطابقت با: سی». در نسخه «سی» به صورت «بگذاشتند و گفتند» ضبط شده است:

■ «و از هفت کس، من و اتباع من، یک کس بیش فرا دو دستِ خود نمی‌دید» (همان: ۱۰۸). یزدگردی نوشته است: «همه نسخ: نمی‌دیدیم، متن تصحیح قیاسی است»؛ ولی در «کر» و «می» نیز «نمی‌دید» آمده است:

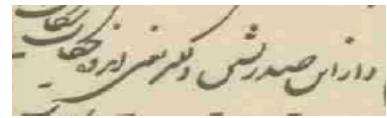

۵-۳. غفلت از ثبت اختلافات نسخ

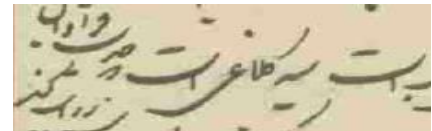
در این بخش، نمونه‌وار به مواردی اشاره می‌کنیم که یزدگردی اختلاف نسخ را به‌طور دقیق ثبت نکرده است و برخی از اختلافات را از قلم انداخته است و همین باعث می‌شود که گاهی خواننده گمان کند که نسخ در یک مورد خاص اختلافی با هم ندارند. گفتنی است که در اغلب نمونه‌های ذکر شده، ضبط نسخ بر ضبط‌های یزدگردی ارجحیت دارد.

■ «... و از این صدرنشین دلگیری، یعنی اندوه، حکایت شکایت‌آمیز فروخوانم» (نسوی، ۱۳۷۰: ۳). در نسخ «سی»، «کر» و «می» به‌صورت «صدرنشین دلگیر» آمده است. فقط در نسخه «هت» به‌صورت «صدرنشین دلگیری» آمده که یزدگردی همین را به متن برده است. ایشان در پانویس این‌گونه مرقوم فرموده: «کر: دلگیر»؛ یعنی فقط به ضبط نسخه «کر» اشاره کرده است و بدین طریق خواننده گمان می‌کند که ضبط «سی» و «می» نیز «دلگیری» و مطابق ضبط یزدگردی بوده است؛ زیرا به اختلاف آن‌ها اشاره‌ای نکرده است. نسخه «سی» و «می»:

نشین دلگیر یعنی اندوه

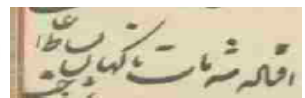
■ «پسه کلاغی است که حدیث فاوا برد» (همانجا). در نسخه «سی» به‌صورت «سیه کلاغ» ضبط شده است؛ ولی یزدگردی هیچ اشاره‌ای به آن نکرده است:

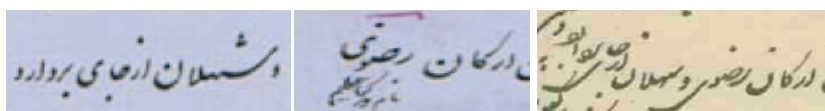
سیه کلاغ گونه‌ای کلاغ است که کمی از کلاغ معمولی درشت‌تر است و تمام پرهایش سیاه‌رنگ و معمولاً آن را زاغ یا زاغ سیاه گویند (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «کلاغ»). یزدگردی «پسه کلاغ» ضبط کرده است که به معنی کلاغ سیاه و سفید است. وجه‌شبه تشبیه قلم به پسه کلاغ را باتکلف می‌توان توجیه کرد. همچنین باید توجه داشت که پسه کلاغ مهاجرت نمی‌کند اما کلاغ‌های سیاه کوچ‌رو هستند؛ زیرا نویسندگان در ادامه می‌گویند: «وقت مهاجرت کاغد» (نسوی، ۱۳۷۰: ۳). در گذشته قلم سیاه را نامرغوب می‌دانسته‌اند و این توصیف با دیگر توصیف‌هایی که در ذم قلم در این بخش آمده است، سازگار است. سلطانعلی مشهدی در رساله آداب خط می‌گوید: «اولاً می‌کنم بیان قلم/ بشنو این حرف از زبان قلم/ که قلم سرخ‌رنگ می‌باید/ نه به سختی چو سنگ می‌باید/ نه سیاه و نه کوته و نه دراز/ یادگیر ای جوان ز روی نیاز...» (قلیچ‌خانی، ۱۳۷۳: ۲۱). در جایی دیگر از نفثة المصدور آمده است: «قلم، کو نیز سیاه‌رویی چو من است...» (نسوی، ۱۳۷۰: ۱۰۹). خاقانی نیز در توصیف ساز «نای» گویند: «نای است سیه‌زاغی خوش‌نغمه‌تر از بلبل/ کاندردهن کبکی منقار همی‌پوشد» (خاقانی، ۱۳۸۲: ۵۰۰).

■ «شهمات بساط اعانت و اغاث درنوشته» (نسوی، ۱۳۷۰: ۵). یزدگردی نوشته است: «هت، کر: شهمات ناگهان بساط». مطابق این توضیح، خواننده گمان می‌کند که نسخه «سی» و «می» متن را همچون ضبط یزدگردی ثبت کرده‌اند و به همین سبب ایشان به اختلاف این دو نسخه اشاره نکرده است؛ اما در این دو نسخه نیز «شهمات ناگهان بساط» آمده و اساساً مشخص نیست یزدگردی متن را بر چه مبنایی تصحیح کرده است. نسخه «سی» و «می»:

شهمات ناگهان بساط اعانت

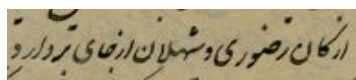
■ «آسیبی از آن ارکان رضوی و ثهلان را از جای بردارد» (همان: ۷). یزدگردی نوشته است: «می: سبلان» و هیچ اشاره‌ای به ضبط دیگر نسخ نکرده است. در نسخه «سی» به‌صورت «سهلان»، و در نسخه «کر»، «شهلان» آمده است:

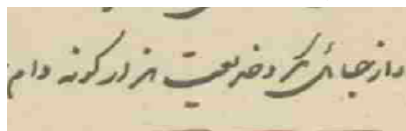
اشاره به این نسخ در سیر تاریخی تصحیف «شهلان» به صورت «شهلان» اهمیت دارد. در لغت‌نامه این گونه آمده است:

«شهلان: کوهی است، اما در قاموس شهلان آورده و این صحیح است (رشیدی). در جای دیگر نیافتیم و گمان می‌کنم تصحیف شهلان باشد که کوهی است عظیم بنی نمیر را در ناحیه شریف (از یادداشت مؤلف): عمان و محیط و نیل و جیحون/ جودی و حری و قاف و شهلان خاقانی (از حاشیه برهان چ معین). شراری جهد ز آهن نعل اسبش/ که حراقش اروند و شهلان نماید (خاقانی). ز اختران هدی او چو آفتاب آمد/ ز راسخان علوم او چو کوه شهلان بود (شرف شفروه)» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «شهلان»).

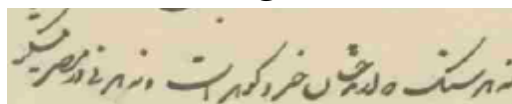
گفتنی است که ضبط «می» که یزدگردی بدان اشاره کرده است، تصحیح قیاسی مینوی است. در نسخه «ته» که مینوی از روی آن رونوشتی تهیه کرده است، به صورت «شهلان» آمده است:

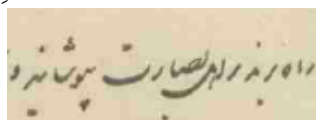
■ «و از حیائل مکر و مکیدت هزارگونه دام جهت کسر حال من نصب کرده» (نسوی، ۱۳۷۰: ۱۳). در نسخه «سی» به صورت «مکر و خدیعت» ضبط شده است؛ ولی یزدگردی هیچ اشاره‌ای به آن نکرده است.

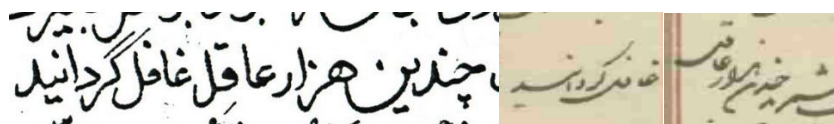
■ «نه هر سنگ که از بدخشان خیزد، گوهر است، و نه هر نی که در مصر روید، نیشکر» (همان: ۱۵). در نسخه «سی» به این صورت آمده است: «و نه هر نی در مصر، نیشکر» که یزدگردی هیچ اشاره‌ای به آن نکرده است.

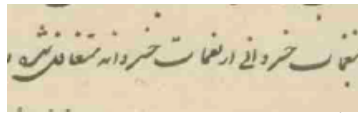
■ «پرده غفلت و رای و بصیرت فرو گذاشت، تا جاده مصلحت، که کوران بدان راه برند، بر اهل بصیرت بیوشانید» (همان: ۱۷). در نسخه «سی» به صورت «اهل بصارت» ضبط شده است که از حیث بلاغی ارجح است؛ زیرا تکرار ناصحیح «بصیرت» از بین می‌رود و بین «بصیرت» و «بصارت» جناس اشتقاق برقرار می‌شود. یزدگردی متذکر ضبط نسخه «سی» نشده است.

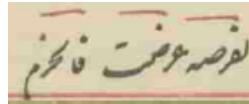
■ «چندین هزار عاقل را غافل گردانید» (همانجا). در نسخه «سی» و «می» به صورت «چندین هزار عاقل، غافل گردانید» آمده است؛ اما یزدگردی هیچ اشاره‌ای به این ضبط نکرده است. گفتنی است که حذف «را» ارجح است؛ زیرا «قدما در آوردن را» صرفه جویی می‌کردند» (شمیسا، ۱۳۹۶: ۹۰؛ بهار، ۱۳۵۵: ۲/۲۵۴؛ صدیقیان، ۱۳۸۳: ۱۳۱).

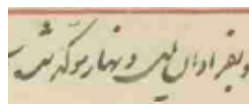
■ «به نغمات خسروانی از نغمات خسروانه متغافل شده» (همان: ۱۸). در نسخه «سی» به صورت «نغمات خسروانه» ضبط شده؛ اما یزدگردی اشاره‌ای به ضبط این نسخه نکرده است.

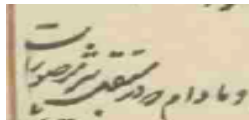
■ «فخص غمار الردی، تسلّم، وثب عجلا/ لِفُرْصَةُ عُرْضَتْ، فالحزم فی العجل» (همان: ۲۵). در نسخه «سی» به صورت «لفرصه» آمده است. یزدگردی در پاورقی نوشته است: «در دیوان ابی المظفر الایوردی ص ۲۴۰: لفرصه»، و هیچ اشاره‌ای به ضبط نسخه «سی» نکرده است؛ حال آنکه ضبط این نسخه موافق با ضبط دیوان شاعر است و از این حیث ارجح است.

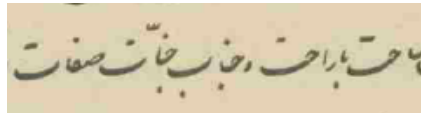
■ «به فراوان لیل و نهار متأكد شده» (همان: ۲۸). در نسخه «سی» به جای «متأكد» واژه «مؤکد» آمده است؛ اما یزدگردی به آن اشاره‌ای نکرده است.

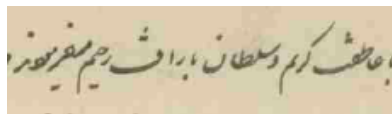
■ «مادامی که در مستقبل، توقع شرّ متصوّر است، اعتماد اصلی از چه دست دست دهد؟!» (همان: ۲۹). در نسخه «سی» به صورت «در مستقبل، شرّ متصوّر است» آمده که یزدگردی هیچ اشاره‌ای به آن نکرده است. گفتنی است که ضبط این نسخه ارجح است؛ زیرا کاربرد «توقع» و «متصوّر» با هم حسوگونه می‌نماید.

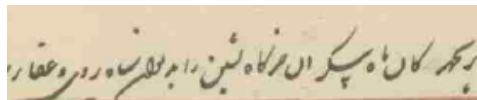
■ «ساحتِ باراحت و جنابِ جنّاتِ صفت» (همان: ۳۲). در نسخه «سی» به صورت «جنّاتِ صفات» آمده است که از حیث سجع با «جنّات» سازگارتر است. یزدگردی این اختلاف مهم را ثبت نکرده است.

■ «و الحقّ این پادشاه باعاطفتِ کریم، و سلطانِ بارحمتِ رحیم، می‌فرمود» (همان: ۳۴). در نسخه «سی» «بارافتِ رحیم» ضبط شده است که بر ضبط «بارحمتِ رحیم» برتری دارد؛ زیرا کاربرد صفت «بارحمت» در کنار «رحیم» حسوگونه می‌نماید. یزدگردی اشاره‌ای به این ضبط نکرده است.

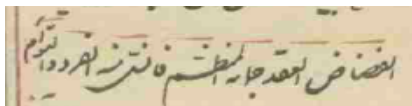

■ «پریچهرگانِ ماه‌پیکر و بتانِ خرگاه‌نشین را به دیوانِ سیاه‌روی و عَفاریتِ زشت‌منظَر رها کرد» (همان: ۴۳). در نسخه «سی» «پری چهرگانِ ماه‌پیکرانِ خرگاه‌نشین» ضبط شده است که نحو کهن‌تری نسبت به متن یزدگردی دارد؛ زیرا مطابقت موصوف و صفت از حیث جمع از ویژگی‌های سبکی متون کهن است: «سکندر را گفتند: کرا کند که سوی شبستان دارا گذر کنی و آن ماه‌رویان پری‌پیکران را ببینی» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۹۸: ۲۲۱). یزدگردی این اختلاف را ضبط نکرده است.

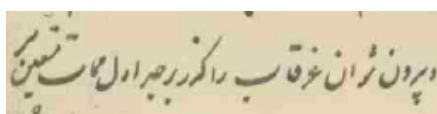

■ «انْفِضَاضَ الْعِقْدِ خَانَهُ النَّظَامُ وَأَنْسَلَ مِنْهُ الْفَرْدُ وَالتَّوَامُ» (همان: ۸۲). در نسخه «سی» «انفضاض العقد جمانه المنظم وأنسل منه الفرد والتوأم» ضبط شده است که بر متن یزدگردی برتری دارد و شرح آن بدین قرار است: انفضاض: پراکنده‌شدن. عقد: گردن‌بند.

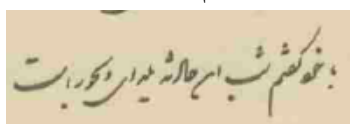
جمان: مروارید. المنظم: به‌رشته‌کشیده. اُنْسَلَّ: بیرون آمد. فَرَد: واسطه‌العقد، مروارید درشت و بی‌نظیر وسط گردن‌بند. تَوَّام: مروارید جفت روبه‌روی هم در گردن‌بند. اِنْفِصَاصَ الْعُقَدِ ... : [آن‌ها] همانند گردن‌بندی که مرواریدهای به‌رشته‌کشیده‌شده آن پراکنده شود و مرواریدهای درشت و جفت آن پخش گردد، پراکنده شدند. سپاه پراکنده جلال‌الدین به گردن‌بند پاره‌شده تشبیه شده‌اند.

■ «و بیرون‌شو آن غرقاب را گذر بر جداول متعین» (همان: ۸۷). در نسخه «سی» به‌صورت «گذر بر جداول ممت، متعین» ضبط شده‌است. یزدگردی متن را این‌گونه ضبط کرده‌است: «گذر بر جداول نامتعین»؛ اما کلمه «جداول» باید صفت یا مضاف‌الیهی داشته باشد تا معنای جمله دقیق‌تر شود. زیدری نسوی در ابتدای نفثه‌المصدور، این واژه را به‌صورت اضافی به‌کار برده‌است: «طوفان بلا چنان بالا گرفته که کشتی حیات را گذر بر جداول ممت متعین گشته» (همان: ۱).

■ «با خود گفتم: شب این حادثه یلدا دیجور است ...» (همان: ۹۵). مطابق این ضبط، عبارت معنای محصلی ندارد و مشخص نیست مراد از «حادثه یلدا» چیست. در نسخه «سی» این‌گونه ضبط شده‌است: «شب این حادثه، یلدا دیجور است». مطابق این خوانش، معنای عبارات روشن است. یزدگردی به این ضبط مهم اشاره‌ای نکرده‌است.

۶. نتیجه‌گیری

یزدگردی در خوانش چهار نسخه خطی نفثه‌المصدور گاهی دچار غلط‌خوانی و اشتباه شده‌است. به همین سبب برخی از ضبط‌هایی که به دست داده‌است، بدون پشتوانه هستند. همچنین بعضاً نسخه‌بدل‌ها را نادرست ضبط کرده و یا اختلافات مهم را ثبت نکرده‌است. برخی از ضبط‌های اصلاحی در این مقاله بدین قرار است: باس این پادشاه ← باس پادشاه؛ سلطان آیس ... ← شیطان آیس ...؛ اتفاق بد، وزیر، بدو روزپیش از من ← به اتفاق بد وزیر پیش از من؛ زمینی که در او تخم خرزهره ← زمینی که تخم خرزهره؛ لا یحصد ← لم یحصد؛ ممالک فسیح و عریض را ← ممالک فسیح و عریض؛ مانند سحاب ← مانده سحاب؛ و هرچند سعادت ← هرچند سعادت؛ داعی اضطراب ← دواعی اضطراب؛ تجفاف مغفر ← تجفاف و مغفر؛ نشکافتی سکندر ← نشکافتی سکندر؛ خاصه و خرجی ← خاص و خرجی؛ جان جهان ← جان جهان؛ برافروخت ← برافروخت/بفروخت؛ در معرض قبض آورم ← در قبض آورم؛ روزکی بیوم ← روزکی چند بیوم؛ لگدکوب دهر غدار ← لگدکوب دهر؛ در پرده شب ← زیر پرده شب؛ کام خوش می‌کرد ← کام ازو خوش می‌کرد؛ پای برجای ← پابرجا؛ ما انا طالب ← ما انا طالبه؛ دو گز ← سه گز و ... .

منابع

بهار، محمدتقی [ملک الشعراء]، (۱۳۵۵)، سبک‌شناسی: یا تاریخ تطوّر نثر فارسی، ۳ ج، چاپ چهارم، تهران: امیرکبیر.

- ثعالبی، ابومنصور عبدالملک بن محمد، (۲۰۰۳م)، التمثیل والمحاضرة، تحقیق و شرح وفهرسه قصی الحسین، بیروت: منشورات دار ومکتبه الهلال. جوبنی، عطاملک علاءالدین محمد بن محمد، (۱۳۸۲)، تاریخ جهانگشای جوبنی، تصحیح علامه محمد قزوینی، ۳ج، چاپ سوم (اول ناشر)، تهران: دنیای کتاب.
- خاقانی، بدیل بن علی، (۱۳۸۲) دیوان خاقانی شروانی، تصحیح ضیاءالدین سجادی، تهران: زوار.
- دهخدا، علی اکبر، (۱۳۷۷)، لغت نامه، چاپ دوم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- دالوند یاسر و مجید عزیزی هایبل، (۱۴۰۳)، «تصحیح چند عبارت از نفثة المصدور زیدری نسوی»، زبان و ادب فارسی، دوره ۷۷، شماره ۲۵۰، صص ۱۵۳-۱۶۸.
- راستگو، سیدمحمد، (۱۳۶۸)، «مروری در کتاب نفثة المصدور»، معارف، دوره ششم، ش ۱۶ و ۱۷، صص ۲۳۰-۲۱۵.
- رمضانی، مهدی و دیگران، (۱۳۹۸)، «تأملی بر درد دل؛ تحریر نوین نفثة المصدور تألیف منصور ثروت»، مجله تاریخ ادبیات، دوره دوازدهم، شماره ۱، صص ۱۰۹-۱۲۵.
- سهراب نژاد، سیدعلی، (۱۴۰۰)، «نقدی بر تحشیة نفثة المصدور ۱»، نثر پژوهی ادب فارسی، سال ۲۴، دوره جدید، ش ۴۹، صص ۱۱۱-۴۹.
- سهراب نژاد، سیدعلی، (۱۴۰۰)، «نقدی بر تحشیة نفثة المصدور ۲»، نثر پژوهی ادب فارسی، سال ۲۴، دوره جدید، ش ۵۰، صص ۱۵۱-۱۳۳.
- شمیسا، سیروس، (۱۳۹۶)، تاریخ تطوّر نثر فارسی، تهران: انتشارات سمت.
- صالحی مازندرانی، محمدرضا و مختار ابراهیمی و محمد شهریاری، (۱۳۹۸)، «بررسی و تصحیح چند لغزش در نفثة المصدور بر اساس سبک نویسنده»، سبک شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، سال سیزدهم، ش ۷، پیاپی ۵۳، صص ۲۶۶-۲۴۵.
- نیک پناه، منصور، (۱۳۹۷)، «نقدی بر شرح چند جمله در نفثة المصدور»، نثر پژوهی ادب فارسی، شماره ۲۱، ش ۴۳، صص ۲۱۴-۱۹۹.
- صدیقیان، مهین دخت، (۱۳۸۳)، ویژگیهای نحوی زبان فارسی در نثر قرن پنجم و ششم، زیر نظر پرویز ناتل خانلری، تهران: فرهنگستان زبان و ادبیات فارسی.
- قاضی طباطبایی، حسن، (۱۳۴۸)، «ملاحظات چند در باب تصحیح نفثة المصدور»، دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز، شماره ۸۶، صص ۱-۶۹.
- قلیچ خانی، حمیدرضا، (۱۳۷۳)، رسالاتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته، تهران: روزنه.
- موسویان، شاهرخ، (۱۳۹۷)، «بررسی چند ابهام و خطا در شرح یزدگردی بر نفثة المصدور»، نثر پژوهی ادب فارسی، سال ۲۱، ش ۴۴، صص ۱۷۰-۱۵۱.
- نسوی، محمد بن احمد، (۱۳۷۰)، نفثة المصدور، تصحیح و تحقیق امیرحسن یزدگردی، چاپ دوم، تهران: نشر ویراستار.
- نسوی، محمد بن احمد، نفثة المصدور، کتابخانه مجلس، شماره ثبت ۱۸۲۲۱، این نسخه با رمز «کر» استفاده شده است.
- نسوی، محمد بن احمد، نفثة المصدور، دانشگاه تهران، شماره ثبت ۱۱۳۹۵، این نسخه با رمز «سی» استفاده شده است.
- نسوی، محمد بن احمد، نفثة المصدور، دانشگاه تهران، شماره ثبت ۸۲۲۸، این نسخه با رمز «ته» استفاده شده است.
- نسوی، محمد بن احمد، نفثة المصدور، کتابخانه مینوی، شماره ثبت ۴۸، این نسخه با رمز «می» استفاده شده است.
- نظام الملک طوسی، حسن بن علی، (۱۳۹۸)، سیرالملوک (سیاست نامه)، مقدمه و تصحیح و تعلیقات محمود عابدی، تهران: نشر سخن و فرهنگستان زبان و ادبیات فارسی.
- نظری، جلیل، (۱۳۹۴)، «تأملی در کتاب شرح نفثة المصدور تألیف شاهرخ موسویان»، آینه میراث، ش ۵۸، صص ۱۳۰-۱۰۹.
- هدایت، رضاقلی خان، (۱۳۷۰)، نفثة المصدور فی فتور زمان الصدور و زمان صدور الفتور. تهران (چاپ سنگی)، این نسخه با رمز «هت» استفاده شده است.
- یزدگردی، امیرحسن، (۱۳۴۸)، «به دیده انصاف بنگریم»، دانشکده ادبیات و علوم انسانی تهران، سال ۱۶، ش ۵ و ۶، صص ۶۷۲-۵۹۴.

References:

- Bahār, Mohammad-Taqi [Malek al-Šo'arā] (1976) *Sabk-shenasi: ya tarix-e tatavvor-e nasr-e fārsi (Stylistics: or the History of the Evolution of Persian Prose)*. 3 vols. 4th ed. Tehran: Amir Kabir. [In Persian].
- Dālvand, Yāser & Majid Azizi Hābil (2024) "Tashih-e čand 'ebārat az Nafsat al-Masdur-e Zeydari Nasavi (Correcting Several Phrases from Naftah al-Mašdur by Zaydari Nasavi)". *Zabān va Adab-e Farsi*. vol. 77. no. 250. pp. 153–168.
- Dehxodā, Ali-Akbar (1998) *Loqat-nāme (Dictionary)*. 2nd ed. Tehran: University of Tehran Press. [In Persian].
- Hedāyat, Rezā-Qoli Xān (1991) *Nafsat al-Mašdur fi Fotur Zamān al-Sudur wa Zamān Šudur al-Fotur*. Tehran: Stone Print. [In Persian]. (This version is used with the code "Hat").
- Juvayni, 'Atā Malek 'Alā' al-Din Mohammad ibn Mohammad (2003 CE) *Tārix-e Jāhangušāy-e Juvayni*. ed. 'Allāmah Mohammad Qazvini. 3 vols. 3rd ed. Tehran: Duniyāye Ketāb. [In Persian].
- Musaviyān, Šāhrox (2018) "Barrasiye čand ebhām o xatā dar šarh-e Yazdgerdi bar Nafsat al-Masdur (A Review of Several Ambiguities and Errors in the Commentary on Naftah al-Mašdur by Yazdgerdi)". *Nasr-pazhuhi-ye Adab-e Farsi*. Vol. 21. No. 44. pp. 151–170. [In Persian].
- Nasavi, Mohammad b. Ahmad. (1991). *Nasah al-Mašdur*. Edited and researched by Amir-Ḥasan Yazdgerdi. 2nd edition. Tehran: Virāstār Publications. [In Persian].
- Nasavi, Mohammad ibn Aḥmad - *Nafsat al-Mašdur*. Majlis Library. Registration Number 18221. [In Persian]. this version is used with the code "Kar."
- Nasavi, Mohammad ibn Aḥmad - *Nafsat al-Mašdur*. Minoi Library. Registration Number 48. [In Persian] this version is used with the code "Mi."
- Nasavi, Mohammad ibn Aḥmad - *Nafsat al-Mašdur*. University of Tehran. Registration Number 11395. [In Persian]. this version is used with the code "Si."
- Nasavi, Mohammad ibn Aḥmad - *Nafsat al-Mašdur*. University of Tehran. Registration Number 8228. [In Persian] this version is used with the code "Teh."
- Nezām al-Molk Tusi, Ḥasan ibn 'Ali. (2019 CE). *Sirat al-Muluk (The Book of Governance)*. Introduction, correction, and annotations by Mahmud 'Ābedi. Tehran: Soxan and Academy of Persian Language and Literature. [In Persian].
- Nezari, Jalil (2015) "Ta'ammoli dar ketāb-e Šarh-e Nafsat al-Masdur ta'lif-e Šāhrox Musaviyān (Reflections on the Book *Sharḥ Naftah al-Mašdur* by Shāhrux Musaviyān)". *Ayine-ye Mirās*. No. 58. pp. 109–130. [In Persian].
- Nikpanāh, Mansur (2018) "Naqdi bar šarh-e čand jomle dar Nafsat al-Masdur (A Critique of Several Sentences in Naftah al-Mašdur)". *Nasr-pazhuhiye Adab-e Fārsi*. no. 21. vol. 43. pp. 199–214. [In Persian].
- Qāzi-Tabātabā'i, Hasan (1969) "Molahazati chand dar bab-e tas'hih-e Nafthat al-Masdur (Several Observations on the Correction of Naftah al-Mašdur)". *Faculty of Literature and Humanities. Tabriz University*. No. 86. pp. 1–69. [In Persian] .
- Qeličxāni, Hamid-Rezā (1994) *Resalati dar xošnevisi va honarhāye vābaste (Essays on Calligraphy and Related Arts)*. Tehran: Rowzane. [In Persian].
- Ramazāni, Mahdi et al (2019) "Ta'ammoli bar Dard-e del; tahrir-e nowin-e Nafsat al-Masdur ta'lif-e Mansur Servat (Reflections on the Heartfelt Sorrows: A New Edition of Nafsat al-Mašdur by Manšur Therwat)". *Journal of Literary History*. 12th Series. Issue 1. pp. 109–125. [In Persian].
- Rāstgu, Sayyed Mohammad (1989) "Moruri dar ketāb-e Nafsat al-Masdur (A Review of the Book Naftah al-Mašdur)". *Ma'āref*. 6th series. Issues 16 and 17. pp. 230–215. [In Persian].

- Şadiqiyān, Mahin-Dox̄t (2004) *Vižgihāye nahviye zabān-e fārsi dar nasr-e qarn-e panjom o šešom* (*Syntactical Features of the Persian Language in the Prose of the 5th and 6th Centuries*). Supervised by Parviz Nāṭel Xānlari. Tehran: Academy of Persian Language and Literature. [In Persian].
- Şāleḥi Māzandarāni, Mohammad Rezā & Mox̄tār Ebrāhimi & Mohammad Šahriyāri (2019) "Barrasi va tashih-e čand laqzesh dar Nafsat al-Masdur bar asās-e sabk-e nevisande (Examination and Correction of Several Mistakes in Naftah al-Maşdur Based on the Author's Style)". *Style Studies of Persian Prose and Poetry (Bahr-e Adab)*. 13th Year. Issue 7. pp. 266–245. [In Persian].
- Šamisā, Sirus (2017) *Tārix-e tatavvor-e nasr-e fārsi* (*History of the Development of Persian Prose*). Tehran: SAMT Publications. [In Persian].
- Sohrābnežād, Seyyed 'Ali (2021a) "Naqdi bar tahšiyeye Nafsat al-Masdur (1) (A Critique of the Commentary on Naftah al-Maşdur 1)". *Nasr-pazhuhiye Adab-e Farsi*. New Series. vol. 24. no. 49. pp. 49–111. [In Persian].
- Sohrābnežād, Seyyed 'Ali (2021b) "Naqdi bar tahshiyeye-ye Nafsat al-Masdur (2) (A Critique of the Commentary on Naftah al-Maşdur 2)". *Nasr-pazhuhi-ye Adab-e Farsi*. New Series. Vol. 24. No. 50. pp. 133–151. In Persian].
- Tha'ālibi, Abu Maşur 'Abd al-Malik ibn Mohammad (2003) *Al-Tamthil wa al-Muḥāḍarah*. Edited explained, and indexed by Qusai al-Ḥusayn. Beirut: Dār wa Maktabat al-Hilāl Publications. [In Arabic].
- Xāqāni, Badil b. 'Ali (2003) *Divān-e Xāqani-ye Širvāni*. ed. Zia' al-Din Sajjādi. Tehran: Zavvār. [In Persian].
- Yazdgerdi, Amir-Hasan (1969) "Be dideye ensāf bengarim" (Let's look at it from a fair perspective). *Naşriyyeye dāneškadeye adabiyyāt va olum-e ensāniye dāneşgāh-e Tehrān* (Journal of the Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran). y. 16. vol. 5 & 6. pp. 594-672.